

Εταιρεία Μελετών
Μυκηναϊκής
Αχαΐας

Society for the Study
of Mycenaean
Achaia

φαίδιμος

3

2010

φαίδιμος

3

Εταιρεία Μελετών
Μυκηναϊκής
Αχαΐας

Society for the Study
of Mycenaean
Achaia

Dr. ARIANNA RIZIO

Μυκηναϊκή Τοπογραφία Αχαΐας

ΠΑΤΡΑ 2010

Στο **Riziero**
και στην **Mariaivola**

Επιμέλεια έκδοσης: Λάζαρος Κολώνας
Επιμέλεια: Ιωάννης Μόσχος
Δρ. Γιούλικα Χριστακοπούλου - Σωμάκου
Μετάφραση: Γεωργία Μερτή

Απαγορεύεται η ολική ή μερική ανατύπωση, αναδημοσίευση
ή αναπαραγωγή του κειμένου ή των φωτογραφιών του βιβλίου
χωρίς έγγραφη άδεια.

No parts of this publication may be reproduced without written consent.

© 2010 ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΜΕΛΕΤΩΝ ΜΥΚΗΝΑΪΚΗΣ ΑΧΑΪΑΣ

SOCIETY FOR THE STUDY OF MYCENAEN ACHAIA

Επιμέλεια παραγωγής - σελιδοποίησης:

Παναγιώτη Κανελλόπουλου, 26333 Πάτρα
τηλ./φαξ: 2610 522 490, 2610 522 804

Panagioti Kanellopoulou str., 263 33 Patras - Achaia - Greece
tel./fax: +30 2610 522 490, 2610 522 804
e-mail: info@atto.gr, web: www.atto.gr

Διατίθεται δωρεάν στα μέλη της Εταιρείας.
It is sent free of charge to the members of the Society.

ISBN: 978-960-98124-2-9

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ	6
ΤΟ ΓΕΩΓΡΑΦΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ	8
ΜΕΛΕΤΗ ΚΑΙ ΕΡΕΥΝΑ ΤΗΣ ΠΕΡΙΟΧΗΣ	10
ΕΔΑΦΙΚΗ ΔΙΑΡΘΡΩΣΗ	12
Η Εσωτερική ζώνη και η περιοχή της Πάτρας	12
Η Δυτική ζώνη	25
Η Ανατολική ζώνη	32
ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΤΩΝ ΜΥΚΗΝΑΪΚΩΝ ΘΕΣΕΩΝ	
ΚΑΙ ΑΝΑΛΥΣΗ ΤΩΝ ΟΙΚΙΣΤΙΚΩΝ ΔΟΜΩΝ ΤΗΣ ΑΧΑΪΑΣ	35
Αιγείρα	36
Αίγιον	41
Άραξος	44
Χαλανδρίτσα	46
Καταρράκτης	50
Πάτρα	54
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	58

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Η διαπραγμάτευση της αχαιϊκής τοπογραφίας κατά τη μυκηναϊκή περίοδο αποτελεί τμήμα της διδακτορικής μου διατριβής που αφορά στους οικισμούς της Πελοποννήσου κατά την Ύστερη περίοδο του Χαλκού και επικεντρώνεται στη συγκέντρωση μαρτυριών που αφορούν σε οικιστικά κατάλοιπα αυτής της περιόδου καθώς επίσης και στην ανάπτυξη μιας προβληματικής, αντικείμενο της οποίας αποτελεί η θεώρηση της δημιουργίας και ανάπτυξης του μυκηναϊκού οικισμού. Κατά τη διάρκεια της συγγραφής της και στο πλαίσιο της κατάταξης και ανάλυσης των οικιστικών εγκαταστάσεων ανά νομό, προσπάθησα να δώσω έμφαση στα τοπικά χαρακτηριστικά ώστε να γίνει αντιληπτό ότι αυτά έπαιξαν το δικό τους δυναμικό ρόλο στη δημιουργία και οργάνωση των οικιστικών πυρήνων της Ελλάδας κατά την υπό έρευνα περίοδο. Η αρχική μου εντύπωση πως ο νομός Αχαΐας ήταν ιδιαίτερα πλούσιος από αρχαιολογικής άποψης αν και κάπως υποτιμημένος στους κόλπους της αιγαιακής προϊστορίας επιβεβαιώθηκε από την έρευνα των πολυάριθμων οικισμών της μυκηναϊκής εποχής (υπολογίζονται πάνω από εκατό, αλλά ασφαλώς ήταν περισσότεροι) οι οποίοι απαντούν σε όλη τη γεωγραφική επικράτεια του νομού, ακόμα και στις πιο δυσπρόσιτες ζώνες και πάντοτε σε φυσικά προστατευμένες τοποθεσίες με στρατηγική σπουδαιότητα. Οι οικισμοί αυτοί έχουν εν μέρει ανασκαφεί, όπως άλλωστε και η πλειοψηφία τους στον ελλαδικό χώρο, κατά τη διάρκεια σωστικών ανασκαφών ή επιφανειακών ερευνών, με αποτέλεσμα να αγνοούμε επιμέρους γνωρίσματα της οργάνωσής τους, τα οποία όμως μπορούμε να προσεγγίσουμε ερμηνευτικά, αξιολογώντας τα στοιχεία που προκύπτουν από την έρευνα και μελέτη των νεκροταφείων που συνδέονται χωροταξικά με αυτούς.

Μια οικιστική εγκατάσταση αντιπροσωπεύει, ασφαλώς, τον θεμελιώδη παράγοντα που μας επιτρέπει να αντιληφθούμε δραστηριότητες και κοινωνικούς, οικονομικούς και πολιτικούς συσχετισμούς των αρχαίων κοινωνιών. Ωστόσο, δεν αποτελεί μια μονάδα απομονωμένη, αντίθετα πρέπει να συνδέεται με τα κεντρικά οικιστικά συγκροτήματα και τις γειτονικές κοινότητες.

Σε γενικές γραμμές, απαιτείται «η τοποθέτηση» του οικισμού μέσα στην ευρύτερη περιοχή. Είναι σχεδόν - κατά γενική ομολογία αποδεκτό - ότι η αρχαιολογία του περιβάλλοντος και η μελέτη των οικιστικών δομών δεν μπορούν να μένουν απαραίτητες κατά την διάρκεια μιας εκτεταμένης ανάλυσης του τοπικού πλαισίου.

Λαμβάνοντας υπόψη τις παραπάνω σκέψεις, η διαπραγμάτευση του θέματος ακολουθεί μια κλιμακωτή πορεία: μετά τη σκιαγράφηση της γενικής εικόνας της περιοχής, ερευνάται η εσωτερική διάρθρωσή της και με βάση τις επιμέρους ζώνες που διαμορφώνονται, εξετάζονται οι οικιστικές εγκαταστάσεις και κατόπιν ξεχωριστά οι οικίες που είναι γνωστές απο συστηματικές ανασκαφές. Η τεκμηρίωση, επομένως, θεμελιώνεται τόσο στα ημερολόγια ανασκαφής, όσο και στις επιφανειακές έρευνες.

Οπωσδήποτε η αύξηση των αρχαιολογικών ερευνών και κυρίως των συστηματικών ανασκαφών σε μεγάλους οικισμούς, όπως αυτού της Βούντενης, πάνω σε παρακείμενο του νεκροταφείου λόφο, θα προσφέρει τη δυνατότητα να καθορίσουμε βαθμιαία την ιεραρχική οργάνωση αυτών των οικιστικών πυρήνων στο εσωτερικό των διαφόρων θέσεων του αχαιϊκού τοπίου.

Η Αχαΐα, που σύμφωνα με την άποψη πολλών μελετητών θεωρείται περιφέρεια του μυκηναϊκού κόσμου, αναπτύσσει κατά τη διάρκεια της Ύστεροελλαδικής περιόδου έναν τοπικό πολιτισμό, τόσο πλούσιο, που στο εσωτερικό του μπορούν να εντοπιστούν ποικίλα ρεύματα, τα οποία διακρίνονται και μέσα από την ύπαρξη των μικρών γεωγραφικών οντοτήτων.

Οι προϋπάρχουσες στον ελλαδικό χώρο παραδόσεις γίνονται αντικείμενο αναδιαμόρφωσης υπο το φώς του κυρίαρχου μυκηναϊκού πολιτισμού, εκδηλώνοντας μια ζωτικότητα που καθίσταται εντονότερη από τις εξωτερικές επιρροές που ευνοήθηκαν με τις πολιτισμικές ανταλλαγές, στις οποίες η περιοχή ήταν πάντοτε ανοιχτή εξαιτίας της ιδιαίτερης θέσης της.

Κατά αυτόν τον τρόπο, οι οικισμοί ανοικοδομούνται πάνω σε οικιστικά συμπλέγματα της πρωτοελλαδικής και μεσοελλαδικής περιόδου και απο πολλές απόψεις διατηρούν χαρακτηριστικά τους, όπως ο ενταφιασμός στο εσωτερικό των οικιών· όμως, κατά τη μυκηναϊκή εποχή οι οικισμοί αυτοί πολλαπλασιάζονται, εμπλουτίζονται και κυρίως σε αυτούς διαφαίνονται τα ίχνη μιας περιφερειακής οργάνωσης που κινείται παράλληλα με την ανακτορική.

Κάθε μελετητής της μυκηναϊκής περιόδου που αντικρίζει τις πρόσφατες ανακαλύψεις στην Αχαΐα, αντιλαμβάνεται ότι έχει ανοίξει ένα νέο κεφάλαιο στις Αιγαιακές σπουδές. Προσωπικά, την δυνατότητα να αντικρίσω αυτόν το νέο κόσμο την οφείλω στον Δρ. Λάζαρο Κολώνα, καθώς μου πρόσφερε γενναιόδωρα κάθε είδους πληροφορία σχετική με την περιοχή και επιπλέον ενθάρρυνε την έρευνά μου σε ότι αφορούσε στην εξέλιξη του μυκηναϊκού πολιτισμού στην Αχαΐα. Πολύτιμη, επίσης, στάθηκε η βοήθεια του Ιωάννη Μόσχου, ο οποίος μου παρείχε ανεκτίμητες πληροφορίες για τις πρόσφατες αρχαιολογικές ανακαλύψεις στην Αχαΐα και ασχολήθηκε με την επιμέλεια του κειμένου μαζί με τη Δρ. Γιούλικα Χριστακοπούλου - Σωμάκου. Τέλος, θα ήθελα να ευχαριστήσω και τη Γεωργία Μερτή που είχε την μεταφραστική επιμέλεια.

ΤΟ ΓΕΩΓΡΑΦΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ

Η Αχαΐα (*εικ. 1*) βρίσκεται στη βορειοδυτική πλευρά της Πελοποννήσου και συνορεύει με την Κορινθία στα ανατολικά, την Ηλεία και την Αρκαδία στα νότια. Το έδαφός της παρουσιάζει εξαιρετικά ετερογενή χαρακτηριστικά και σε ορισμένα σημεία τα απόκρημνα υψώματα του Παναχαϊκού κατέρχονται απότομα προς τη θάλασσα. Το πέρασμα από τον ορεινό στον πεδινό ορίζοντα είναι και αυτό ξεκάθαρο· το φυσικό τοπίο στο εσωτερικό του νομού αλλάζει συχνά και με τρόπο απροσδόκητο.

Η επικοινωνία στο εσωτερικό της Αχαΐας δέχτηκε την επίδραση της ανομοιογενούς γεωλογικής πραγματικότητας· ακόμα και ζώνες γειτονικές μεταξύ τους καταλήγουν απομονωμένες ή μία από την άλλη. Στο εσωτερικό της περιοχής μπορούν να διακριθούν αρκετοί γεωλογικοί ορίζοντες, που ορίζουν ποικίλες υποζώνες.

Εικόνα 1. Γεωφυσικός χάρτης της Αχαΐας.

Κατά τα ιστορικά χρόνια, η περιοχή που αποτελεί την ανατολική Αχαΐα, στα βορειοδυτικά της Πελοποννήσου, ταυτιζόταν με τον Αιγιαλό ή την Αιγιάλεια χώρα (στην ελληνική γλώσσα, η παράλια περιοχή). Το τοπωνύμιο της Αιγιάλειας διαβάστηκε επί πλέον σε πινακίδες γραμμικής Β από τη Θήβα (TH Of 25: a³-ki-a²-ri-ja, A[?]γίθαλια και TH Of 35: a³-ki-a²-ri-ja-de A[?]γίθαλιαν-δε¹).

Η ταύτιση της Αχαΐας - ή τμήματός της - με τον Αιγιαλό εμφανίζεται ήδη στον Όμηρο (Ιλιάδα Β, 573-575) για να αποδώσει την περιοχή που περιέβαλλε την πόλη του Αιγίου, και κατά συνέπεια όλη την παράκτια ζώνη που συμμετείχε στην αχαϊκή αποστολή κατά της Τροίας με επικεφαλής τον Αγαμέμνονα.² Συνεπώς, η «Αιγιάλεια χώρα», η Ανατολική Αχαΐα, σύμ-

¹ ΜΟΣΧΟΣ 2010, υπό έκδοση.

² MELE 2002, 74.

φωνα με τον συγγραφέα του Καταλόγου των Πλοίων, τελούσε μερικώς ή εξ' ολοκλήρου υπό την εξουσία του Αγαμέμνονα.³

Η πολιτιστική γειτνίαση ανάμεσα στην ανατολική πλευρά της Αχαΐας και την Αργολιδοκορινθία μαρτυρείται αρχαιολογικά από την εύρεση στην «Αιγιάλεια χώρα» αντικειμένων, κυρίως κεραμεικής, εισηγμένων από τις παρακείμενες περιοχές.⁴ Ιδιαίτερα ισχυρός παρουσιάζεται ο πολιτιστικός δεσμός ανάμεσα στη ζώνη που περιλαμβάνει το Αίγιο και την Αιγείρα, με αυτήν της κοντινής Κορινθίας.⁵

Το νοτιοανατολικό σύνορο με την Κορινθία δηλώνεται με φυσικό τρόπο, μέσω του ορεινού όγκου του Χελμού ενώ η οροσειρά του Ερυμάνθου αποτελεί το φυσικό όριο με την Αρκαδία. Στα βόρεια η περιοχή της Αχαΐας εκτείνεται επαρκώς κατά μήκος της ακτογραμμής έχοντας ως φυσικό όριο στα ΒΔ τον Πατραϊκό κόλπο, ο οποίος τη συνδέει με την Αιτ/νία και τα Ιόνια Νησιά και στα ΒΑ τον Κορινθιακό, ο οποίος τη συνδέει με τη βόρεια και ανατολική Ελλάδα.

Την περιοχή ανάμεσα στους δύο κόλπους διασχίζουν διάφορα ποτάμια που την καθιστούν ιδιαίτερα γόνιμη και κατάλληλη για γεωργική εκμετάλλευση. Τα βουνά της περιοχής, από την άλλη, κατά τα αρχαία χρόνια φιλοξενούσαν κάπρους και ελάφια⁶, γεγονός που συνάδει με τις ενδείξεις για μια πρώιμη ανθρώπινη κατοίκηση κατά την Παλαιολιθική περίοδο⁷.

Όπως ήδη αναφέρθηκε, την Αχαΐα χαρακτηρίζει, από γεωλογική σκοπιά, εξαιρετική ανομοιογένεια και η ποικιλία αυτή αντικατοπτρίζεται στο γεωμορφολογικό ανάγλυφο του τόπου. Στο εσωτερικό της ανοίγεται μια περιοχή καθαρά ορεινή, όπου ξεχωρίζουν οι κορυφές του Παναχαϊκού, του Ερυμάνθου και του Χελμού, ενώ η περιοχή που περιβάλλει την πόλη του Αιγίου είναι εκ φύσεως πεδινή. Στα βορειοδυτικά, από την άλλη, κυριαρχούν οι λόφοι, στοιχείο που χαρακτηρίζει την Χώρα της Πάτρας από το Δρέπανο περίπου, μέχρι τον ποταμό Πείρο. Δυτικότερα ξεπροβάλλουν τα όρη του Αράξου, γύρω από τα οποία απλώνεται η Δυμαία Χώρα, που αποτελεί την πιο εκτεταμένη από τις ζώνες που πραγματεύεται η παρούσα μελέτη. Πρόκειται προφανώς για την περιοχή που κατά τον Όμηρο ήλεγχαν οι Επειοί, η προς δυσμάς του Πείρου έκταση.⁸

Η Δυμαία Χώρα διακρίνεται από τα απότομα υψώματα προς τα δυτικά και ανατολικότερα από μια απέραντη πεδινή έκταση, την οποία διασχίζουν οι ποταμοί Πείρος, Παραπείρος, Λάρισος και Σερβινή. Στο εσωτερικό του ορεινού συμπλέγματος ανοίγονται έξοχα οροπέδια, στα οποία απλώνονται πολλές εγκαταστάσεις της προ- και πρωτο-ιστορίας όπου η ανθρώπινη εγκατάσταση ευνοήθηκε από την αφθονία υδάτινων πηγών.

Από αυτές τις ευρύχωρες λοφώδεις ζώνες, πάνω στις οποίες απαντούν πλήθος εγκαταστάσεων των μυκηναϊκών χρόνων, ήταν δυνατός ο έλεγχος των οδών επικοινωνίας, που από την Αχαϊκή ενδοχώρα οδηγούσαν στα παράλια και αντίστροφα.

Η έρευνα των οικιστικών δομών της Υστεροελλαδικής Εποχής της Αχαΐας διαρθρώνεται με τρόπο ώστε να ανταποκρίνεται στη γεωμορφολογία του τόπου: για το λόγο αυτό, γίνεται διακρίση της Αχαΐας σε ενδοχώρα (Κεντρική Αχαΐα), Δυτική και Ανατολική.⁹

³ ΡΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ 1979, 184.

⁴ ΡΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ 1991, 35- ΜΟΣΧΟΣ 2002, 19.

⁵ ΜΟΣΧΟΣ 2007, 13.

⁶ Πausanias βιβλίο 8ο...«εποίησε δε Όμηρος ως εν Ταυγέτω τε και Ερυμάνθω κάπρων και ελάφων γένοιτο' αν τις Θηρευτής»

⁷ ΝΤΑΡΛΑΣ 2000, σποράδην- ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ 2003, 43.

⁸ ΜΟΣΧΟΣ 2010, υπό έκδοση.

⁹ La suddivisione del territorio acheo in tre grandi fasce ricalca quella adottata dal Kolonas 1996-1997. Una ulteriore distinzione culturale all' interno del Acaia relative al solo TE IIIC e alla sola zona occidentale, e proposta dal Moschos: cf MOSCHOS 2002, 17

ΜΕΛΕΤΗ ΚΑΙ ΕΡΕΥΝΑ ΤΗΣ ΠΕΡΙΟΧΗΣ

Οι πρώτες αρχαιολογικές έρευνες συστηματικού χαρακτήρα στην Αχαΐα διεξήχθησαν από τον Ν. Κυπαρίσση, μεταξύ των ετών 1919 και 1920¹⁰. Οι θέσεις που ανασκάφθηκαν ανήκουν σήμερα στα δημοτικά διαμερίσματα της Ροδιάς και του Καταρράκτη (Μπούγα –Χαλανδρίτσα), στην ορεινή ζώνη της περιοχής.

Κατά το μακρύ διάστημα των ανασκαφών της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας από τον Ν. Κυπαρίσση (1919-1939) και κατά την περίοδο που τη διεύθυνση της Εφορείας είχε αναλάβει ο Ν. Ζαφειρόπουλος, πραγματοποιήθηκαν οι ανακαλύψεις στο κεντρικό τμήμα της περιοχής, που είχε μείνει μέχρι τότε αρχαιολογικά ανεξερεύνητο.

Οι εντυπωσιακές ανακαλύψεις αυτών των ετών, στις οποίες προστίθενται όσες πραγματοποιήθηκαν υπό την καθοδήγηση του Ν. Γιαλούρη και εν συνεχεία του Ευθ. Μαστροκώστα, είναι τόσο σπουδαίες ώστε να επιτρέπουν στον J.B. Wace, ήδη στα μέσα της δεκαετίας του '40, να συνάγει ορισμένα συμπεράσματα για τη μυκηναϊκή παρουσία στην Αχαΐα, υποστηρίζοντας παράλληλα ότι η έντονη παρουσία μαρτυριών του τέλους της Υστεροελλαδικής στο αχαϊκό έδαφος δεν είναι δυνατό να παραβλέπει την ύπαρξη προηγούμενων οικιστικών πυρήνων¹¹.

Είναι γεγονός ότι η πλειοψηφία των ανακαλύψεων στην Αχαΐα σχετιζόνταν (ως τότε) με το τέλος της Υστεροελλαδικής (και ιδιαίτερα της ΥΕ ΙΙΙΓ), ενώ λίγες ήταν οι μαρτυρίες που ανάγονταν στις πρώιμες φάσεις της Υστερης Εποχής του Χαλκού. Ήδη το 1964 ο V.R.A. Desborough έκπληκτος αναφέρθηκε στα ευρήματα από τους τάφους στο Βρυσάρι Καλαβρύτων, συγκαταλέγοντάς τα στην ΥΕ ΙΙΒ/ΙΙΙΑ περίοδο¹².

Η Αχαΐα θεωρούνταν επί μακρόν περιθωριακή ζώνη σε ό,τι αφορά στην ανάπτυξη και την κυριαρχία του μυκηναϊκού πολιτισμού στην Πελοπόννησο¹³. Η αρχαιολογική εικόνα μέσα από τη βιβλιογραφία, μέχρι πριν από μια δεκαετία είχε τη μορφή μιας ευρύτερης απομόνωσης της Βορειοδυτικής Πελοποννήσου (Ηλείας, Αχαΐας, Αρκαδίας), που σε σχέση με τα μεγάλα αργολικά κέντρα, εκτεινόταν χρονικά μέχρι και την ΥΕ ΙΙΙΒ.

Κατά τη διάρκεια της τελευταίας φάσης της Εποχής του Χαλκού (ΥΕ ΙΙΙΓ) η Αχαΐα φαίνεται να γνωρίζει ιδιαίτερες πολιτιστικές ζυμώσεις, οι οποίες εκδηλώνονται σε διάφορους τομείς: σε ό,τι αφορά στην κεραμική, για παράδειγμα, μαρτυρούνται τοπικές παραγωγές με μεγάλη ποικιλία και με ιδιαιτερότητες στη διακόσμηση¹⁴, ενώ τα ταφικά σύνολα που έφεραν στο φως οι αρχαιολογικές έρευνες περιλαμβάνουν, συχνά, κτερίσματα πλούσια σε όπλα και χάλκινα αντικείμενα¹⁵. Η ύπαρξη τέτοιων κτερισμάτων αντιπροσωπεύει ένα είδος μεταβλητής των διάφορων περιοχών, πιθανότατα δεμένης με τη δυναμική και την διαφορετική πολιτική πραγματικότητα της κάθε μιας. Ορισμένες από αυτές τις ταφές συνοδεύονται από εξαιρετικά χάλκινα αντικείμενα¹⁶ που παραπέμπουν σε νεκρούς με ιδιαίτερη πολιτική θέση ή εξουσία, αν και τα αντικείμενα αυτά εξάρουν κυρίως τη στρατιωτική πλευρά της εξουσίας τους.

¹⁰ ΚΥΠΑΡΙΣΣΗΣ 1919-1920. Το 1920 ο Ν. Κυπαρίσσης ανασκάπτει στη Ροδιά 7 θαλαμοειδείς τάφους που χρονολογούνται στην ΥΕ ΙΙΙΒ και μια νεκρόπολη στον Καταρράκτη Μπούγα. Ο Α. Κολώνας (πρβλ. ΚΟΛΩΝΑΣ 1996-97, 483) αποδίδει τα πλούσια κτερίσματα στην ΥΕ ΙΙ-ΙΙΙΒ.

¹¹ Είναι ο P. Bon που μνημονεύει την γνώμη του Wace, πρβλ. BON 1946, 631: "where so much of the Third Helladic period has been found, it would seem obvious that remains of the earlier periods must exist".

¹² DESBOROUGH 1964, 98. Η συνέχιση των ανασκαφών έδειξε ότι η νεκρόπολη του Βρυσαρίου παρέμεινε σε χρήση από την ΥΕ ΙΙ ως την ΥΕ ΙΙΙ Γ (πρβλ. ΠΑΠΑΖΟΓΛΟΥ 1999, 269).

¹³ ΜΟΣΧΟΣ 2007, 6; RIZIO 2010.

¹⁴ MOSCHOS 2009.

¹⁵ DEGER-JALKOTZY 1999, 121-131. 2006, passim. MOSCHOS 2009a. EDER 2003, σποράδη.

¹⁶ DEGER-JALKOTZY 1999, 121-131. 2006, passim.

Η αφθονία του χαλκού που έχουν αποδώσει ορισμένες περιοχές της Αχαΐας δεν φαίνεται να βρίσκει παράλληλα στα σύγχρονα ταφικά σύνολα της υπόλοιπης Πελοποννήσου. Η πρώτη ύλη του χαλκού ερχόταν σχεδόν αποκλειστικά από την Κύπρο, όπως έδειξαν πρόσφατες χημικές και ισοτοπικές αναλύσεις σε αντικείμενα μυκηναϊκής τυπολογίας από την περιοχή¹⁷.

Μετά από τις εργασίες της E. Vermeule¹⁸, του P. Åström¹⁹ και του V.R.A. Desborough²⁰, στα τέλη της δεκαετίας του '70, ήταν το πρωτοπόρο έργο του Θ. Ι. Παπαδόπουλου που κατέστησε γνωστή τη μυκηναϊκή Εποχή στην Αχαΐα²¹. Ήδη από τότε ήταν καταφανής η δυσαναλογία ανάμεσα στα δεδομένα που προέρχονταν από οικιστικά σύνολα σε σύγκριση με εκείνα που είχαν ταφική προέλευση²². Ο αριθμός των τελευταίων ήταν και έχει παραμείνει υψηλός, κυρίως όσον αφορά στις αρχαιότερες φάσεις της Ύστερης Εποχής του Χαλκού²³, πληροφορία που ερμηνεύτηκε από τον Θ. Παπαδόπουλο ως αντικατοπτρισμός ενός οικιστικού μοντέλου που χαρακτηρίζεται, αυτήν την περίοδο, από μικρές αραιές και ολιγάριθμες εγκαταστάσεις²⁴. Μέχρι τότε, είναι γεγονός ότι ήταν γνωστές μόνο λίγες απομονωμένες νεκροπόλεις που άφηναν την εντύπωση μιας ανάλογης οργάνωσης των οικισμών.

Οι πρόσφατες ανακαλύψεις εκτεταμένων νεκροπόλεων στη Βούντενη²⁵, στην Αγία Τριάδα²⁶ και στο Καλαμάκι Ελαιχωριού²⁷, κατέδειξαν ότι πέρα από διασκορπισμένες ταφές και νεκροταφεία περιορισμένης έκτασης που συνδέονταν με κλειστές κοινωνίες, λειτουργούσαν παράλληλα εκτεταμένες νεκροπόλεις, οι οποίες πιθανόν να ανήκαν από κοινού, σύμφωνα με τον Λ. Κολώνα²⁸ σε μικρές γειτονικές κοινότητες (συνοικισμούς), άποψη που δε συμπίπτει με αυτήν της Λ. Παπάζογλου²⁹ και του W. G. Cavanagh³⁰ οι οποίοι θεωρούν ότι σχετιζόνταν αποκλειστικά με μεγάλους οικισμούς.

Η τοπογραφία των γνωστών οικιστικών εγκαταστάσεων στην Αχαΐα, ασφαλώς, εμπλουτίστηκε με την ανακάλυψη θέσεων όπως το Λάππα (ακόμα αδημοσίευτο), τη Χαλανδρίτσα, τη Βούντενη και άλλες μικρές εγκαταστάσεις, γνωστές μόνο από επιφανειακές έρευνες³¹. Κατά συνέπεια, οι αρχαιολογικές ανασκαφές, που διενεργήθηκαν στην περιοχή τα τελευταία χρόνια, έχουν οδηγήσει βαθμιαία σε μια γενική αναθεώρηση της ιδέας που υπήρχε για την Ύστεροελλαδική ταυτότητα της περιοχής, ενημερώνοντας επαρκώς τη βιβλιογραφία που αφορά στο κεφάλαιο της τοπογραφίας για την Ύστερη περίοδο του Χαλκού³² και μαρτυρώντας πόσο έντονη υπήρξε η μυκηναϊκή παρουσία στην περιοχή αυτή, τις επαφές της με τα αρχολικά κέντρα³³, αλλά και την πολιτιστική αυθεντικότητα που χαρακτηρίζει τον τόπο.

¹⁷ JUNG-ΜΟΣΧΟΣ-ΜΕΗΟΦΕΡ 2008· JUNG-ΜΟΣΧΟΣ-ΜΕΗΟΦΕΡ, υπό έκδοση.

¹⁸ VERMEULE 1960

¹⁹ ÅSTRÖM 1964.

²⁰ DESBOROUGH 1964.

²¹ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ 1979.

²² ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ 1979. Ο συγγραφέας αναφερόταν στην έλλειψη αρχαιολογικών δεδομένων σε σχέση με οικισμούς. Όταν έγραφε, μόνο τέσσερις οικισμοί ήταν γνωστοί: ο Άγιος Αθανάσιος, η Δρακότρυπα, το Τείχος Δυμναίων στον Άραξο και η Αιγείρα. Όπως φαίνεται από πρόσφατη δημοσίευσή του, οι σκέψεις του Θ. Παπαδόπουλου παραμένουν οι ίδιες. Καμιά άλλη ανασκαμμένη εγκατάσταση δεν προστέθηκε στον κατάλογο που συντάχτηκε δέκα χρόνια πριν: πρβλ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ 1991, 31.

²³ MOSCHOS 2002, 20: "Our data comes almost exclusively

from the cemeteries, since only an extremely small number of few identified settlements has been excavated".

²⁴ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ 1979.

²⁵ ΚΟΛΩΝΑΣ 1998.

²⁶ ΒΙΚΑΤΟΥ 2009.

²⁷ ΒΑΣΙΛΟΓΑΜΒΡΟΥ 2000.

²⁸ ΚΟΛΩΝΑΣ 1996-97, 482.

²⁹ ΠΑΠΑΖΟΓΛΟΥ 1994, 199-200.

³⁰ CAVANAGH-MEE 1990, 229-230.

³¹ ΚΟΛΩΝΑΣ 1996-97.

³² ΚΟΛΩΝΑΣ 1996-97: Ο συγγραφέας κάνει μια ανάλυση των παλαιών και νεότερων ανασκαφών της Εφορείας Αρχαιοτήτων της Αχαΐας, που αναθεωρήθηκε τη χρονιά δημοσίευσής της.

³³ Όσον αφορά τις σχέσεις της περιοχής με εξωτερικές (άλλες) περιοχές βλ. ΠΑΠΑΖΟΓΛΟΥ 1999, σποράδη.

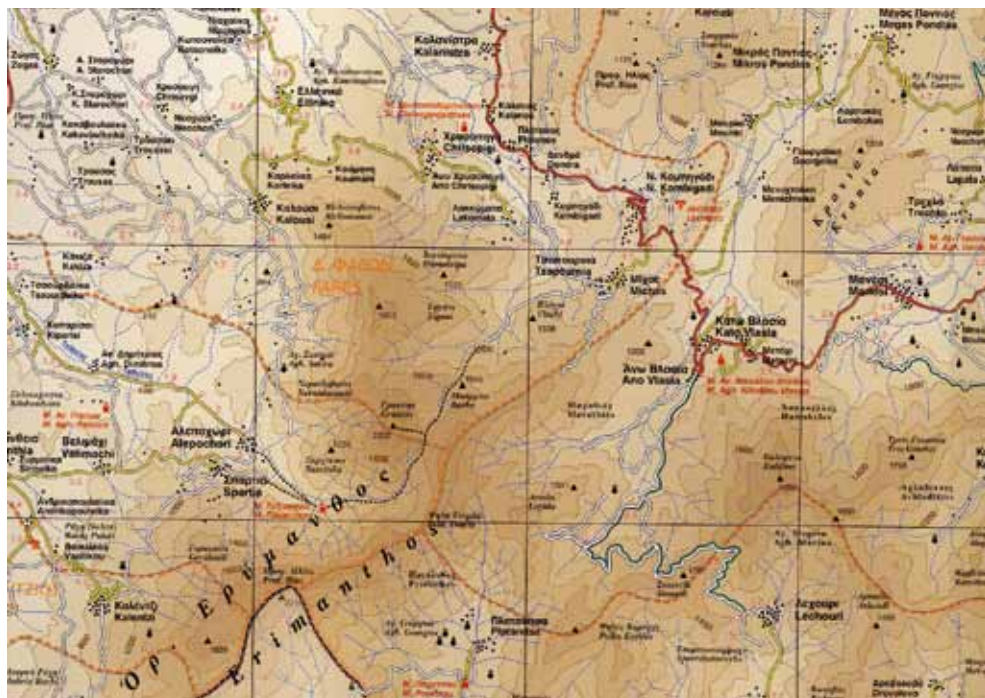
ΕΔΑΦΙΚΗ ΔΙΑΡΘΡΩΣΗ

Η Εσωτερική ζώνη και η περιοχή της Πάτρας

Η καρδιά της Αχαΐας χαρακτηρίζεται από ένα γεωλογικό ορίζοντα ορεινής φύσης. Το αυστηρό τοπίο της ενδοχώρας με τις απότομες βουνοκορφές δεν εμπόδισε την κατοίκηση του χώρου κατά τη μυκηναϊκή περίοδο, η οποία μαρτυρείται ήδη από τις πρώτες φάσεις της Ύστερης Εποχής του Χαλκού σε αρκετές περιοχές, όπως καταδεικνύει η ανασκαφική και επιφανειακή έρευνα. Ο ορεινός όγκος του Χελμού (Αροάνια όρη) και εκείνος του Παναχαϊκού καταλαμβάνουν το ανατολικό και δυτικό τμήμα της περιοχής, αντίστοιχα, ενώ στα νότια το σύνορο με την Αρκαδία σηματοδοτεί η οροσειρά του Ερυμάνθου και κυρίως το όρος Αφροδίσιον.

Ανάμεσα στις πρώτες θέσεις που ήρθαν στο φως, οι οποίες ωστόσο δεν ερευνήθηκαν πλήρως, πρέπει να αναφερθεί ο Καταρράκτης³², όπου αποκαλύφθηκαν τα λείψανα εγκαταστάσεων που χρονολογούνται στην ΥΕ ΙΙΙ Α-Β, με παλαιότερα ίχνη Μεσοελλαδικής κατοίκησης³³. Επιπλέον, η Ύστεροελλαδική κεραμική που αντιστοιχεί στις ΥΕ ΙΙΙ Β-Γ φάσεις είναι ιδιαίτερα πλούσια³⁴.

Ο οικισμός του Καταρράκτη είναι τοποθετημένος στο κέντρο ενός δικτύου μικρών οικισμών που κατείχε την εσωτερική ζώνη της περιοχής, απ' όπου ήταν δυνατή η κατόπτευση της πεδιάδας των Φαρών (εικ 2), επομένως και το πέρασμα από και προς την βόρεια ζώνη, όπως και η διέλευση προς τη νοτιότερη, προς την Αρκαδία, περιοχή.

Εικόνα 2. Η περιοχή των Φαρών.

³² DICKINSON 1979 (B 51,52,53,54), 89-90. ΣΥΡΙΟΠΟΥΛΟΣ 1995, 995, 1096, 1189, 1306, 1375.

³³ ΖΑΦΕΙΡΟΠΟΥΛΟΣ 1957, 114-116- 1958, 166-171.

DICKINSON 1979 (B51), 89-
RAPADOPOULOS 1979, 30.

³⁴ ΚΟΛΩΝΑΣ 1996-97.

Οι επιφανειακές έρευνες που πραγματοποιήθηκαν στο παρελθόν από τον R. Hope Simpson και τον O.P.T.K. Dickinson οδήγησαν στον εντοπισμό ενδεχόμενων μυκηναϊκών εγκαταστάσεων στα χωριά Άγιος Γεώργιος³⁵ και Άγιος Κωνσταντίνος³⁶, κοντά στην προαναφερόμενη εγκατάσταση του Καταρράκτη.

Τις επιφανειακές αυτές έρευνες ακολούθησαν εκείνες του Θ. Παπαδόπουλου, ο οποίος, με τη σειρά του αναφέρεται στην ύπαρξη μιας μυκηναϊκής εγκατάστασης, η αρχική κατοίκηση της οποίας μπορεί να αναχθεί στη Μέση περίοδο του Χαλκού, στην τοποθεσία Πυργάκι³⁷, περίπου ένα χιλιόμετρο βορειοδυτικά του χωριού Δρακότρυπα.

Κατά μήκος του 51ου χλμ. της οδού, που από την Πάτρα οδηγεί στα Καλάβρυτα μια ακόμα πιθανή εγκατάσταση διαπιστώθηκε πλησίον του σύγχρονου χωριού Άγιος Βλάσιος, στους πρόποδες του Ερυμάνθου³⁸. Στα νοτιοδυτικά της Πάτρας, σε απόσταση μερικών χιλιομέτρων από τις προαναφερθείσες τοποθεσίες, πρόβαλλε το μυκηναϊκό κέντρο της Χαλανδρίτσας. Η θέση εντοπίστηκε τυχαία πάνω στο λόφο Σταυρός και ανασκάπτεται από την αρμόδια Εφορεία Αρχαιοτήτων από τη δεκαετία του '80, η σημασία της δε, έγκειται στο γεγονός ότι πέρα από τον έλεγχο που ασκούσε στη γύρω εύφορη πεδιάδα, διατηρούσε οπτική επαφή με τα ΒΔ κέντρα. Όπως διαπιστώθηκε ανασκαφικά, ο οικισμός φαίνεται πως ακολουθούσε ένα συγκεκριμένο πολεοδομικό σχέδιο που βασιζόταν σε ένα σύστημα διαμόρφωσης οδών και οικιών, διευθετημένο σε επάλληλους δακτυλίους.

Γύρω από τη Χαλανδρίτσα ανασκάφθηκαν ή απλώς διαπιστώθηκε η ύπαρξη θολωτών τάφων και νεκροπόλεων θαλαμοειδών στις τοποθεσίες Άγιος Βασίλειος⁴⁰, Πόρι (Μοίραλι)⁴¹ και Τρούμπες⁴², στα νοτιοδυτικά της Χαλανδρίτσας, σε μικρή απόσταση μεταξύ τους.

Σε απόσταση ενός μόνο χιλιομέτρου προς τα δυτικά σε σχέση με τους τάφους εντοπίστηκε και εν μέρει ανασκάφθηκε μια εγκατάσταση στην τοποθεσία Καταρράχι (ή Μπόρτζι)⁴³ που φαίνεται πως κατοικήθηκε κατά διαστήματα από την Πρωτοελλαδική περίοδο μέχρι το τέλος της Ύστερης Εποχής του Χαλκού (πρβλ. Κεφαλόβρυσο-Πόρτες).

³⁵ ΚΟΛΩΝΑΣ 1996-7, 484.

³⁶ ΡΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ 1979, 32. DICKINSON 1979(B60), 91-92. ΚΟΛΩΝΑΣ 1996-7, *ibidem*.

³⁷ ΖΑΦΕΙΡΟΠΟΥΛΟΣ 1958, 172. DICKINSON 1979 (B53), 89-90. ΡΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ 1979, 31. ΚΟΛΩΝΑΣ 1996-97, 483.

³⁸ DAUX 1959, 620. ΆΛΙΝ 1962, 65. ΆSTRÖM 1964, 100. DICKINSON 1979 (B56), 90. ΡΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ 1979, 32. HOPE-SIMPSON 1981 (D 47), 92. ΣΥΡΙΟΠΟΥΛΟΣ 1995, 913. ΚΟΛΩΝΑΣ 1996-97, 485. MOSCHOS 2002 (K 10), 17.

³⁹ ΚΟΛΩΝΑΣ 1985, 136-138. ΣΥΡΙΟΠΟΥΛΟΣ 1995, 994, 1096, 1189. ΚΟΛΩΝΑΣ - ΓΑΤΣΗ 1995, 216-217. ΚΟΛΩΝΑΣ 1996-97, 482-483. ΚΟΛΩΝΑΣ 2000, 94-95. MOSCHOS 2002 (P28), 18. BLACKMAN 2001, 39. ΚΟΛΩΝΑΣ 2008β, 7-14.

⁴⁰ Η νεκρόπολη ουσιαστικά χρονολογείται στην ΥΕ ΙΙΒ-Γ. ΚΥ-ΠΑΡΙΣΣΗΣ 1928, 110-114. 1929, 86-91. 1930, 81. VERMEULE 1960, 4. ΆSTRÖM 1964, 100-101. DICKINSON 1979 (B50), 89. ΡΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ 1979, 29. ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΣ 1990, 504-505. ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ-ΓΑΤΣΗ 1993, 123. ΚΟΛΩΝΑΣ 1996-97, 477

. ΚΟΛΩΝΑΣ 2000, 95. MOSCHOS 2002 (P27), 18.

⁴¹ ΖΑΦΕΙΡΟΠΟΥΛΟΣ 1930, 87: στην αναφορά του μιλάει για την εύρεση νεκρόπολης θαλαμοειδών

τάφων, η ακριβής θέση της οποίας είναι σήμερα άγνωστη. (πρβλ. ΚΟΛΩΝΑΣ 1996-97, 477). ΡΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ 1979, 29. HOPE-SIMPSON 1981 97. ΣΥΡΙΟΠΟΥΛΟΣ 1995, 994. ΚΟΛΩΝΑΣ 1996-97, 477. MOSCHOS 2002 (P30), 19.

⁴² Πρβλ. ΡΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ 1979, 29. HOPE-SIMPSON 1981 (D 38), 91. ΣΥΡΙΟΠΟΥΛΟΣ 1995, 995. ΚΟΛΩΝΑΣ 1996-97, 477. ΡΑΠΑΔΙΜΙΤΡΙΟΥ 2001

⁴³ ΚΟΛΩΝΑΣ 1996-97, 479. MOSCHOS 2002, 32.

Κοντά στο μικρό χωριό Άγιος Βλάσιος, στην τοποθεσία Άγιος Αθανάσιος, σε περιοχή που ανήκει στο χωριό της Ροδιάς⁴⁴ (20 χλμ ΝΝΑ του δρόμου που οδηγεί στην Πάτρα), ανασκάφθηκαν τα λείψανα οικοδομήματος που ορίζουν μεγάλο κεντρικό χώρο (μέγαρο⁴⁵) το οποίο χρησιμοποιήθηκε διαχρονικά τόσο στη Μεσοελλαδική όσο και στην Υστεροελλαδική περίοδο. Η θέση απέχει περίπου μία ώρα πορείας από το χωριό του Καρραράκτη. Δεν είναι πλέον διακριτά τα κατάλοιπα των οικιών που ανασκάφθηκαν από τον Ν. Ζαφειρόπουλο κατά τη δεκαετία του '50⁴⁶, καθώς το οικοδομικό υλικό επαναχρησιμοποιήθηκε για το κτίσιμο των σύγχρονων κτισμάτων/ οικιών⁴⁷.

Στο κοινοτικό διαμέρισμα της Ροδιάς ανήκουν επίσης οι τοποθεσίες Μπουγά⁴⁸ και Καρέλα⁴⁹ που έχουν αποδώσει νεκροπόλεις θαλαμοειδών και θολωτών τάφων, δυστυχώς συλημένων, οι οποίοι μαρτυρούν τη διαρκή κατοίκηση που χαρακτηρίζει την τελευταία φάση της Εποχής του Χαλκού⁵⁰. Μια σειρά νεκροπόλεων θαλαμοειδών τάφων (που χρονολογείται μεταξύ της ΥΕ ΙΙ και ΥΕ ΙΙΙΒ) ανασκάφθηκε ακριβώς σε αυτήν την περιοχή (στο Λεόντιο-Βραγιάνικα⁵¹ αναφέρονται ταφές της ΥΕ ΙΙΙΑ, ενώ εκείνες από την Καρέλα χρονολογούνται στην ΥΕ ΙΙΙΒ-Γ).

Άλλες μαρτυρίες ταφικού χαρακτήρα που αναφέρονται στην Υστεροελλαδική Εποχή υπάρχουν στην περιοχή των Καλαβρύτων (**εικ. 3**) στις τοποθεσίες Κέρτεζη⁵² (ΥΕ ΙΙΙΓ), Πρινάκια⁵³, Βρυσάρι⁵⁴ (27 θαλαμοειδείς τάφοι χρονολογούμενοι από την ΥΕ ΙΙ ως την ΥΕ ΙΙΙΑ- Β) και Βρωμονέρι⁵⁵ (ΥΕ ΙΙΙΓ?), όπου ο Ν. Κυπαρίσσης διενήργησε σημαντικές αρχαιολογικές έρευνες κατά την διάρκεια της δεκαετίας του '20.

Η ζώνη των Καλαβρύτων, προπάντων ορεινού χαρακτήρα, αποτελεί τη λιγότερο γνώριμη περιοχή της Αχαΐας· η ένταξη της στον πολιτιστικό ορίζοντα της Πάτρας⁵⁶ είναι ακόμα υπό συζήτηση αν και κρίνοντας κυρίως από την κεραμική, φαίνεται να αποτελεί μία ενότητα με τη χώρα των Πατρών. Πρόκειται για μια εύφορη περιοχή, με πολλές πηγές, κατά κανόνα γεωργική, που φαίνεται ότι η κατοίκηση της είχε μικρότερη διάρκεια σε σχέση με τις παρακείμενες ζώνες⁵⁷.

⁴⁴ ΖΑΦΕΙΡΟΠΟΥΛΟΣ 1956, 193-201, VERMEULE 1960, 16-DESBOROUGH 1964, 97-98-ÅLIN 1962, 65, 68- ÅSTRÖM 1964, 103,106- DICKINSON 1979 (B54), 90- ΡΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ 1979, 30-31- HOPE-SIMPSON 1981 (D 42), 92- ΣΥΡΙΟΠΟΥΛΟΣ 1995, 995,1096,1189- ΚΟΛΩΝΑΣ 1996-97, 483- ΠΑΠΑΖΟΓΛΟΥ 1999, 278- ΚΟΛΩΝΑΣ 2000, 93,95- MOSCHOS 2002 (P32), 19.

⁴⁵ ΚΟΛΩΝΑΣ 1996-97, 483 ο οποίος αναφέρεται σε «μεγαρό-σθιμο» κτίριο.

⁴⁶ ΖΑΦΕΙΡΟΠΟΥΛΟΣ 1958, 167-170- λεπτομερέστερη περιγραφή του συγγραφέα στο Έργον 1958,139-141.

⁴⁷ Η πληροφορία βασίζεται σε προφορικές μαρτυρίες των κατοίκων της περιοχής.

⁴⁸ ΡΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ 1979, 30-31- ΚΟΛΩΝΑΣ 1996-97, 483.

⁴⁹ Νεκρόπολη της ΥΕ ΙΙΙ Β-Γ. Πρβλ. ΚΥΠΑΡΙΣΣΗΣ 1919, 98-1932, 57-61- ΖΑΦΕΙΡΟΠΟΥΛΟΣ 1956, 193-201- ΖΑΦΕΙΡΟΠΟΥΛΟΣ 1958, 172- ΡΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ 1979, 31- ΣΥΡΙΟΠΟΥΛΟΣ 1995, 1096- ΚΟΛΩΝΑΣ 1996-97, 483-484.

⁵⁰ Πρβλ. HOPE-SIMPSON 1981, 92: στο Gazetteer αναφέρεται η ύπαρξη Μεσοελλαδικών και μυκηναϊκών στρωμάτων στην τοποθεσία Ροδιά και βορειότερα στη θέση Μπουγά η εύρεση δύο θολωτών τάφων.

⁵¹ Βλ.ο.π. Η ενδεχόμενη μυκηναϊκή εγκατάσταση που συνδέεται με αυτή τη νεκρόπολη εντοπίζεται κατά τον R. Hope-Simpson κοντά στο παρεκκλήσι του Αγίου Ανδρέα.

⁵² ΡΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ 1979, 33- ΣΥΡΙΟΠΟΥΛΟΣ 1995, 1190- ΚΟΛΩΝΑΣ 1998, 485.

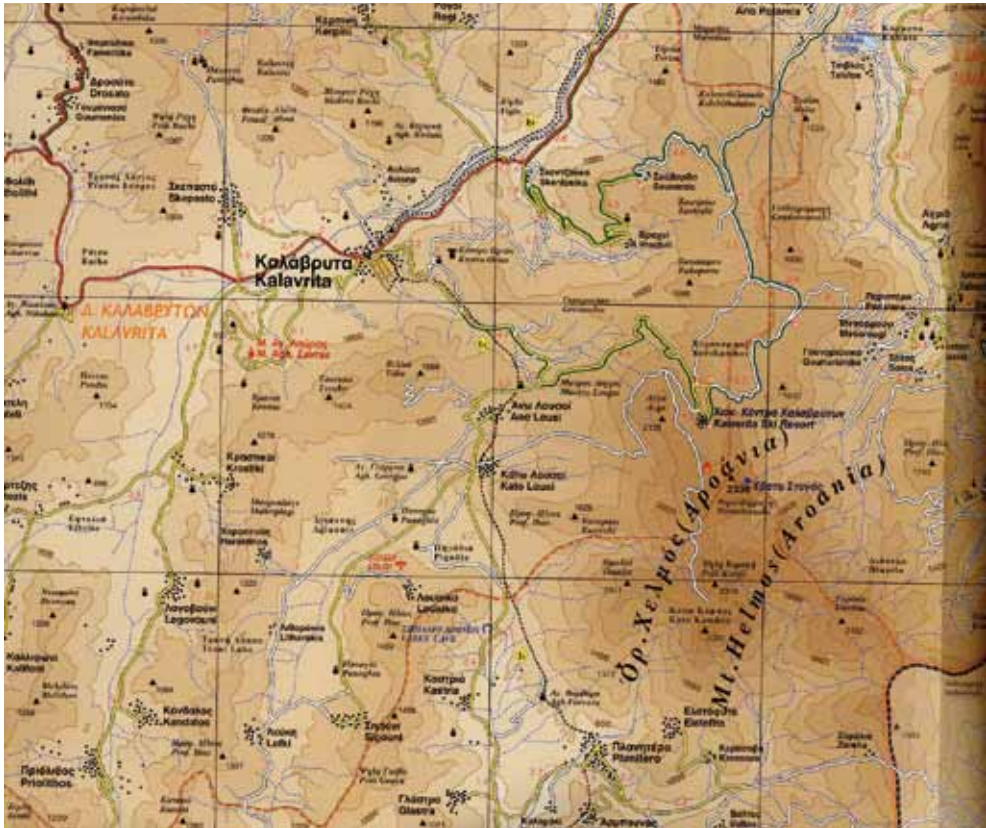
⁵³ Ο Κυπαρίσσης περιορίζεται στο να ανιχνεύσει την παρουσία ταφών/τάφων στα Πρινάκια- πρβλ. ΑΔ 1924-25, 16- ΣΥΡΙΟΠΟΥΛΟΣ 1995, 792.

⁵⁴ ΠΑΠΑΠΟΣΤΟΛΟΥ 1978, 102 · ΡΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ 1978, 173-178- DICKINSON 1979 (B58), 91 · ΡΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ 1979, 33- ΣΥΡΙΟΠΟΥΛΟΣ 1995, 792.Οι τάφοι (περίπου 25) ανασκάφθηκαν από τον Κυπαρίσση από το 1925 ως το 1927, ο οποίος ενημέρωσε το ΠΑΕ (1925), 43-47- (1926), 130-131- (1927), 52. Άλλες τρεις ταφές ερευνήθηκαν από τον Παλούρη μεταξύ των ετών 1959 και 1960 για τις οποίες βλ. ΑΔ 16 (1960), 136-138. Το 1994 η Λένα Παπάζογλου επανεξετάζει την σπουδαιότητα της ανακάλυψης της νεκρόπολης του Βρυσαρίου (πρβλ. ΠΑΠΑΖΟΓΛΟΥ 1999, σποράδη), υπογραμμίζοντας ότι πρόκειται για ένα από τα λίγα παραδείγματα νεκροπόλεων στην ζώνη των Καλαβρύτων (γενικά χρονολογούμενες στην ΥΕ ΙΙΙ Γ) που παραμένει σε χρήση για ένα ευρύ χρονικό φάσμα (από την ΥΕ ΙΙ ως την ΥΕ ΙΙΙΑ1). Έχουν διενεργηθεί πρόσφατες ανασκαφές από την Εφορεία Αρχαιοτήτων: πρβλ. ΠΑΠΑΖΟΓΛΟΥ 1982, 150.

⁵⁵ ΡΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ 1979, 32- ΚΟΛΩΝΑΣ 1996-97, 485.

⁵⁶ MOSCHOS 2002, σποράδη.

⁵⁷ ΣΑΜΨΩΝ 1986, 38-39.

Εικόνα 3. Η περιοχή των Καλαβρύτων.

Η περιοχή της Πάτρας (εικ. 4) συνορεύει στα δυτικά με την περιοχή της Δύμης (Δυμαία Χώρα), από την οποία τη χωρίζει ο ποταμός Πείρος, ένας από τους λίγους ποταμούς στην περιοχή που έχει νερό όλο το χρόνο. Στα ανατολικά συνορεύει με την περιοχή του Αιγίου και της Αιγείρας (Αιγιάλεια Χώρα) και νότια με αυτή των Καλαβρύτων.

Στην βορειοδυτική ζώνη της Πελοποννήσου βρίσκεται η σύγχρονη πόλη της Πάτρας⁵⁸, αρκετά σημαντικό κέντρο από την κλασική έως και την ρωμαϊκή περίοδο, στην ίδρυση της οποίας αναφέρονται, μεταξύ άλλων, ο Ηρόδοτος και ο Πausanias.

Αν ένα μέρος της οικιστικής παράδοσης αποδίδει την ίδρυση της Πάτρας στον επώνυμο ήρωα Πατρέα, ο οποίος την οικοδόμησε με την βοήθεια του πατέρα του Πρεύγενη, πάνω στο λόφο της Αρόης⁵⁹, ο Ηρόδοτος από την άλλη ανάγει την ίδρυση της, στη ένωση των επτά λόφων που περιβάλλον την πόλη. Ο Pausanias, αντίθετα, στις Περιηγήσεις του, αναφέρει

⁵⁸ ΚΥΠΑΡΙΣΣΗΣ 1933, 92- 1934, 114- ÅSTROM 1964, 106- ΜΑΣΤΡΟΚΩΣΤΑΣ 1967, 214- ΡΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ 1979, 26- ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΣ 1990 · 1991,1994, 2001-2002- ΡΙΖΑΚΙΣ ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΣ 1994 · ΣΥΡΙΟΠΟΥΛΟΣ 1995, 791, 912-913,

990-991, 993-994,1094-1095, 1187, 1374-1375- ΣΤΑΥΡΟΠΟΥ- ΛΟΥ-ΓΑΤΣΗ 2001, 28-38.

⁵⁹ Polyb., II, 41, 4-5; Strabo, VIII, 7,1, 384.

Εικόνα 4. Η περιοχή της Πάτρας.

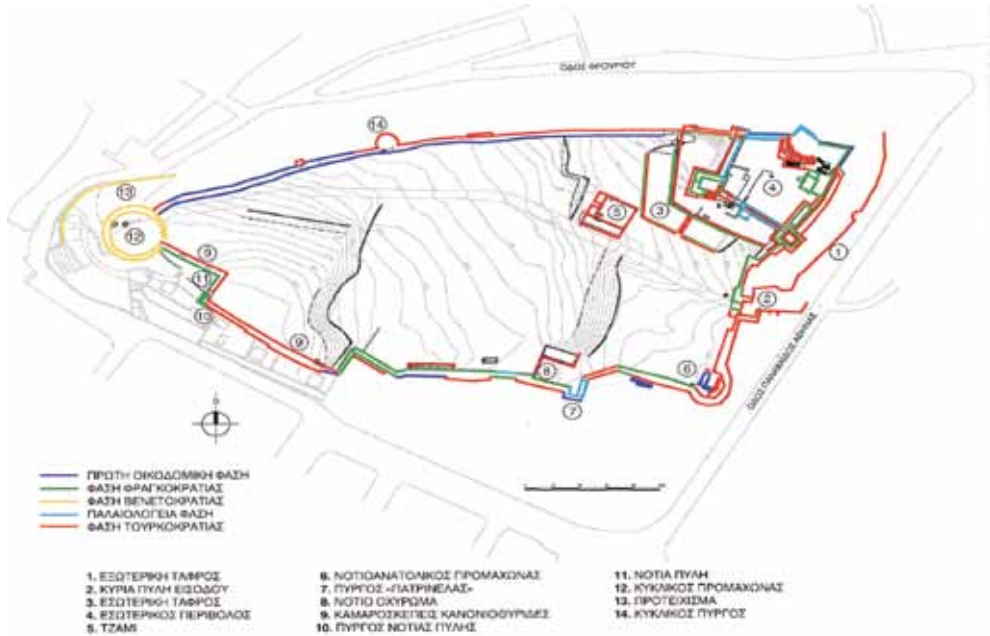
την ίδρυση της Πάτρας ως το αποτέλεσμα της συνένωσης τριών κωμών: της Αρόης, της Μεσατίδος και της Άνθειας που τις συνένωσε, σύμφωνα με τον περιηγητή, η κοινή λατρεία του Διονύσου.

Όλες οι πηγές συνηγορούν στο ότι ο λόφος της Αρόης⁶⁰ αποτελούσε θεμελιώδες τμήμα της πόλης. Αυτός ο χαμηλός λόφος είναι σήμερα εν μέρει ενσωματωμένος στο κάστρο των βυζαντινών χρόνων, γύρω από το οποίο αναπτύσσεται επίσης το σύγχρονο κέντρο. Εδώ, κατά πάσα πιθανότητα δέσποζε τόσο η κλασική όσο και η μυκηναϊκή ακρόπολη. Πάντως μία τέτοια υπόθεση είναι εξαιρετικά δύσκολο να αποδειχθεί εξαιτίας της παρουσίας σύγχρονων κατασκευών που παρουσιάζουν πυκνή διάταξη στην περιοχή.

Η πιθανή μυκηναϊκή εγκατάσταση πρέπει να ήλεγχε την εύφορη στενή παράλια ζώνη, στην οποία αναπτύσσεται τώρα η Πάτρα. Το μυκηναϊκό νεκροταφείο των θαλαμωτών τάφων στην οδό Γερμανού, στους πρόποδες της αρχαίας ακρόπολης, αλλά και παλαιότερες γενικές αναφορές για ανεύρεση μυκηναϊκού αμφορέα στην περιοχή του Ωδείου, προφανώς από τάφο του ίδιου νεκροταφείου, συνηγορεί στην παρουσία μυκηναϊκού οικισμού σε κοντινή απόσταση, με τη μόνη κατάλληλη αλλά και φύσει οχυρή θέση να βρίσκεται στο Κάστρο.

Αν και οι αρχαιολογικές έρευνες δεν έχουν κατορθώσει να επιβεβαιώσουν την ύπαρξη της

⁶⁰ΠΑΡΑΔΟΠΟΥΛΟΣ 1979, 26. HOPE-SIMPSON 1981 (D 27), 90. ΣΥΡΙΟΠΟΥΛΟΣ 1995, 991.ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ-ΓΑΤΣΗ 2001, 30.

Εικόνα 4α. Το κάστρο της Πάτρας.

μυκηναϊκής ακρόπολης στην περιοχή του κάστρου της Πάτρας (**εικ. 4α**), ένας σημαντικός οικισμός της Εποχής του Χαλκού έχει έρθει στο φως στη συνοικία της Παγώνας, όχι πολύ μακριά από την περιοχή του Κάστρου.

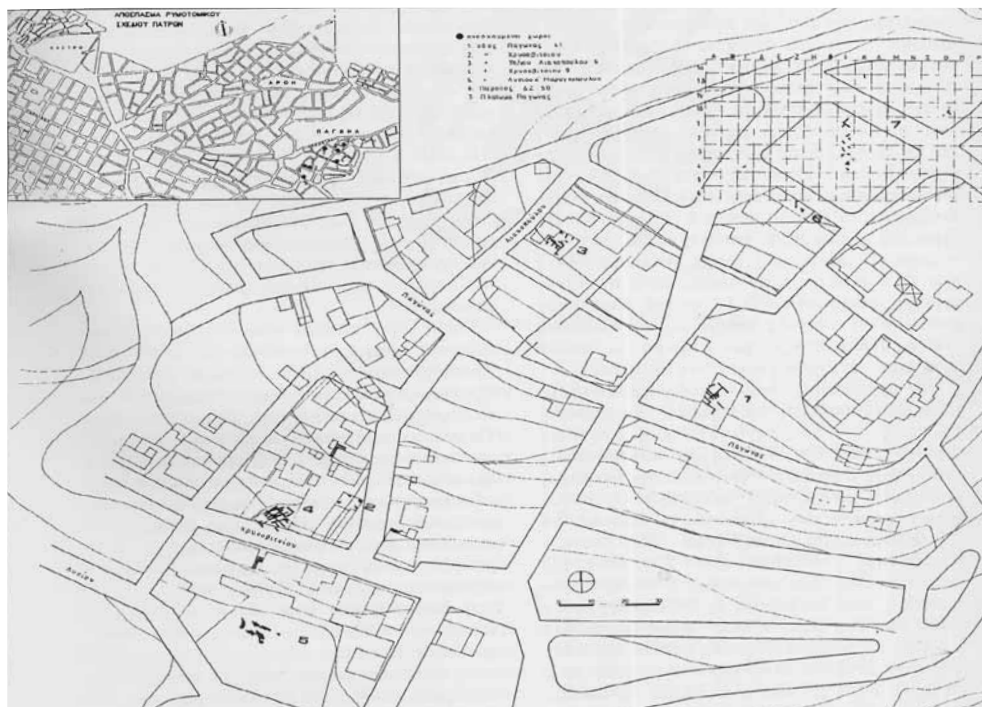
Εικόνα 5. Το αστικό κέντρο της Πάτρας.

Στο εσωτερικό του αστικού ιστού της Πάτρας (**εικ. 5**) ανασκάφθηκε επίσης μια νεκρόπολη θαλαμοειδών τάφων στην οδό Γερμανού⁶², στο άνω τμήμα της πόλης, το οποίο ίσως συνδεόταν με τον οικισμό της Παγώνας, ή ίσως και με τον οικισμό στο Κάστρο.

61 ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ-ΓΑΤΣΗ 2001.

62 Η χρονολόγηση των ταφών κυμαίνεται μεταξύ της ΥΕ ΙΙΙ Α και της ΥΕ ΙΙΙ Γ. Περβλ. ΠΑΠΑΠΟΣΤΟΛΟΥ 1978, 79-80· ΠΑ-

ΠΑΠΟΣΤΟΛΟΥ 1981, 160· ΠΑΠΑΖΟΓΛΟΥ 1985, 118-119· ΣΥΡΙΟΠΟΥΛΟΣ 1995, 991· ΚΟΛΩΝΑΣ 1996-97, 479.

Εικόνα 6. Η συνοικία της Παγώνας και τα ανεσκαμμένα τμήματα

Ασφαλώς υπήρχαν νεκροπόλεις που συνδέονταν με διάφορες εγκαταστάσεις αυτής της περιοχής, όπως φανερώνουν οι ανασκαφές του Κυπαρίσση στα περίχωρα της πόλης, ανάμεσα στα 1933 και 1934⁶³. Ακολούθησε μια περαιτέρω επιβεβαίωση με τις νέες ανακαλύψεις που έγιναν τόσο στο εσωτερικό του αστικού ιστού της ίδιας της Πάτρας και της περιφέρειάς της, η οποία αποτελεί μια περιοχή ιδιαίτερα πλούσια σε μαρτυρίες των μυκηναϊκών χρόνων.

Στο λόφο της Βούντενης, μερικά χιλιόμετρα έξω από την πόλη, πάνω σε ύψωμα, απ' όπου ελέγχεται οπτικά ο Πατραϊκός κόλπος και όλη η ακτή της Αιτωλίας ως το νησί της Κεφαλονιάς, ο Λ. Κολώνας εντόπισε και ανέσκαψε εκτεταμένη νεκρόπολη θαλαμοειδών της ΥΕ ΠΙΑ- ΠΙΓ⁶⁴. Το σημείο είναι εξαιρετικά στρατηγικό και, τόσο ως προς την τοπογραφική του θέση όσο και ως προς τα ευρήματα, συγκαταλέγεται ανάμεσα στα πιο αξιόλογα κέντρα της μυκηναϊκής Αχαΐας.

Εκτός από τη νεκρόπολη, της οποίας μέχρι σήμερα έχουν ερευνηθεί 78 τάφοι, ανασκάφθηκε εν μέρει και ο οικισμός⁶⁵ σε παρακείμενο της νεκρόπολης λόφο (*εικ. 7, 7α και 8*) Όπως και η νεκρόπολη, ο οικισμός είναι τοποθετημένος σε θέση ισχυρά στρατηγική, επάνω σε πλάτωμα, απ' όπου ήταν δυνατή η κατόπτευση τόσο των θαλάσσιων δρόμων όσο και εκείνων που οδηγούσαν προς την ενδοχώρα (προς νότο).

63 ΚΥΠΑΡΙΣΣΗΣ 1933, 92- 1934, 114- 1936, 95. Την ίδια περίοδο επιχειρεί ανασκαφές στο λόφο της Σαμακιάς, ανατολικά της πόλης.

64 ΚΟΛΩΝΑΣ 1998.

65 ΚΟΛΩΝΑΣ 1998.

Εικόνα 7. Ο λόφος στον οποίο δεσπόζει η εγκατάσταση, όπως φαίνεται από τη νεκρόπολη.

Δυστυχώς, οι κατασκευές οικιστικού χαρακτήρα, που έχουν αποδώσει και Μεσοελλαδική κεραμική, διατηρήθηκαν αποσπασματικά εξαιτίας της βαθιάς και συνεχόμενης άροσης κατά το χρονικό διάστημα που προηγήθηκε του εντοπισμού του χώρου και της μετέπειτα απαλλοτριώσής του από το ΥΠΠΟΤ. Στην καταστροφή αυτή συνέβαλε και η χαμηλού ύψους επίχωση του πλατώματος. Πάντως τα μέχρι σήμερα αποκαλυφθέντα στοιχεία συνηγορούν προς ένα είδος δόμησης για το οποίο χρησιμοποιήθηκαν αργοί ποταμίσιοι λίθοι.

Εικόνα 7α. Λεπτομέρεια θεμελίων μυκηναϊκής οικίας.

Εικόνα 8. Λεπτομέρεια μιας εκ των οικιών που ήρθαν στο φως στη Βούντενη.

Οι οικίες παρουσιάζουν ορθογώνιες κατόψεις με την εστία τοποθετημένη στις γωνίες των κτιρίων, του τύπου που παρατηρείται και στη Χαλανδρίτσα.

Στην ευρύτερη περιοχή της Πάτρας, διαπιστώθηκε μυκηναϊκή εγκατάσταση στα Τσουκαλέικα⁶⁶, κατά μήκος της βόρειας ακτής, στο τμήμα που περιλαμβάνεται σύμερα μεταξύ των δήμων Μεσάτιδος και Δύμης (18 χλμ νοτιοδυτικά της Πάτρας). Στα Τσουκαλέικα εντοπίστηκε εγκατάσταση Ύστεροελλαδικής περιόδου, η οποία δεν έχει γίνει ακόμα αντικείμενο συστηματικών ανασκαφών⁶⁷. Ο λόφος ο επονομαζόμενος Αχλάδα ελέγχει την παράκτια ζώνη της δυτικής Αχαΐας, από τη θέση δε, αυτή, είναι δυνατή η εποπτεία ολόκληρου του τμήματος ανάμεσα στην Πάτρα και τον Άραξο.

Η περιοχή της Πάτρας απαρτίζεται από εύφορες πεδιάδες που εναλλάσσονται με λοφώδεις ζώνες, οι οποίες ήδη από την αρχαιότητα ευνοούσαν την καλλιέργεια και κατ' επέκταση την ανθρώπινη διαμονή. Μια σειρά μικρών εγκαταστάσεων οργανωνόταν σε χαμηλούς λόφους, καθώς η συγκεκριμένη γεωγραφική θέση επέτρεπε τον έλεγχο της περιοχής του κόλπου. Ανασκαφές συστηματικού χαρακτήρα, με σκοπό να εντοπιστούν οι υποθετικοί οικισμοί που συνδέονται με τις πολυάριθμες ανεσκαμμένες νεκροπόλεις, προοιωνίζουν θετικά αποτελέσματα σε αυτήν την περιοχή.

Οι αρχαιολογικές έρευνες που διενεργήθηκαν στην περιοχή της Πάτρας έχουν επιβεβαιώσει την ύπαρξη νεκροπόλεων θαλαμοειδών τάφων, κυρίως της ΥΕ ΙΙΙ περιόδου⁶⁸, σε λόφους –ενσωματωμένους πλέον στον αστικό ιστό της πόλης –όπως της Αρόης, του Γηροκομείου⁶⁹, της Εγλυκάδας⁷⁰, της Σαμακιάς⁷¹, οι οποίες ενισχύουν την υπόθεση του Λ. Κολώνα σύμφωνα με την οποία οι νεκροπόλεις αυτές ανήκουν στη γειτονική εγκατάσταση της Παγώνας⁷².

Σε μικρή απόσταση από την Πάτρα, στα νοτιοανατολικά της Αχάια Κλάους βρίσκεται η θέση Σκονδρέικα, στην οποία έχει εντοπιστεί, αλλά δεν έχει ακόμα ανασκαφθεί, εγκατάσταση που χρονολογείται, με βάση την περισυλλεγμένη κεραμική, στην ΥΕ ΙΙΑ-Γ και της οποίας τα οικιστικά κατάλοιπα έχουν τεθεί σε κίνδυνο εξαιτίας των κλιματικών συνθηκών στην περιοχή⁷³.

Θεμέλια κτιρίων και διάσπαρτη μυκηναϊκή κεραμική είναι ορατά στο πλάτωμα του ομώνυμου λόφου, στα ανατολικά των εγκαταστάσεων της Αχάια Κλάους ενώ στα ανατολικά του λόφου, υπάρχει εκτεταμένο νεκροταφείο θαλαμοειδών που δεν έχει ακόμα ερευνηθεί.

Επιπλέον, κοντά στην Αχάια Κλάους ανασκάφθηκε μια νεκρόπολη δώδεκα θαλαμοειδών στην τοποθεσία Κούκουρα, τα κτερίσματα της οποίας ανάγονται στην ΥΕ ΙΙΑ-Γ περίοδο. Θολωτοί τάφοι έχουν ανακαλυφθεί και ανασκαφεί τόσο στο Πετρωτό (τοποθεσία Γούπατα)⁷⁴ όσο και στην Καλλιθέα-Λαγανιδιά, όπου είναι σε εξέλιξη μια ανασκαφή νεκρόπολης θαλαμοειδών⁷⁵.

66 DICKINSON 1979 (B49), 88· ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΣ 1996, 238-239.

67 Ευχαριστώ για την πληροφορία τον Μ. Πετρόπουλο.

68 ΠΑΠΑΖΟΓΛΟΥ 1999· ΚΟΛΩΝΑΣ 1996-97, 479.

69 DICKINSON 1979 (B43), 86· ΣΥΡΙΟΠΟΥΛΟΣ 1995, 991, 1094, 1187. Ο λόφος βρίσκεται σε απόσταση 2,5 χλμ νοτιοανατολικά της Πάτρας. Ο Μαστροκώστας ανέσκαψε εκεί θαλαμοειδή τάφο μεταξύ των ετών 1965 και 1966 (απολογισμός στο ΑΔ 1967, 214).

70 ΚΥΠΑΡΙΣΣΗΣ 1936, 70-71· 1937, 84-93· 1938, 118-119· 1939, 104-106· 1988, 35-36.

71 DICKINSON 1979 (B43), 86· HOPE-SIMPSON 1981 (D27), 90· ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΣ 1990, 136.

72 ΚΟΛΩΝΑΣ 1996-97, 480.

73 ΚΟΛΩΝΑΣ 1996-97, 48· ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΣ 1999, 231· BLACKMAN 2000, 44.

74 Η θόλος χρονολογείται στην ΥΕ ΙΙΒ/ ΙΙΑ1: πρβλ. ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΣ 1989 και την πρόσφατη συμβολή της ΠΑΠΑΖΟΓΛΟΥ 2003, 433-441.

75 ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ 2003, 70. Στην Καλλιθέα, πέρα από τον θολωτό, ανασκάφθηκαν δύο νεκροπόλεις στην τοποθεσία Ραμπαντάνια (πρβλ. ΡΑΡΑΔΟΡΟΥΛΟΣ 1979, 27· ΣΥΡΙΟΠΟΥΛΟΣ 1995, 791, 993, 1095, 1188-89· ΚΟΛΩΝΑΣ 1996-97, 476) και Λαγανιδιά (πρβλ. ΣΥΡΙΟΠΟΥΛΟΣ 1995, 790-91, 854, 993, 1095, 1188· ΚΟΛΩΝΑΣ 1996-97, 476-477) · ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ 2002, 37.

Πρόσφατα, η υπόθεση του Θ. Παπαδόπουλου⁷⁶, που αφορούσε στην ύπαρξη εγκατάστασης κοντά στην οινοποιία Αχάια Κλάους ή ανατολικά της, επιβεβαιώθηκε χάρη σε επιφανειακές έρευνες της αρμόδιας Εφορείας Αρχαιοτήτων στην κορυφή του λόφου Κούκουρα⁷⁷. Ο οικισμός βρίσκεται κοντά σε πολυάριθμες νεκροπόλεις και δεν αποκλείεται να πρόκειται για ένα πλέγμα οικιστικών εγκαταστάσεων που βρίσκονται σε κοντινή απόσταση μεταξύ τους.

Στα ανατολικά της Πάτρας απαντούν οι παραλιακές θέσεις του Ρίου, Ακάρων και Δρέπανου, οι οποίες αποτελούν μόνο ορισμένες από τις ενδεχόμενες εγκαταστάσεις των μυκηναϊκών χρόνων που διαπιστώθηκαν μέχρι σήμερα από επιφανειακές έρευνες.

Επιφανειακές έρευνες στο λόφο του Ορτού⁷⁸, ύψωμα απ' όπου είναι δυνατή η κατόπτευση του διαύλου Ρίου-Αντιρρίου και η διέλευση ανάμεσα στον Πατραϊκό και τον Κορινθιακό κόλπο, φανέρωσαν τα ίχνη μυκηναϊκής εγκατάστασης στα νοτιοδυτικά του πανεπιστημιακού νοσοκομείου του Ρίου. Ο λόφος, τραπεζοειδούς σχήματος, προστατεύεται από την πλευρά του Ρίου με απότομο κρημνό και κυριαρχεί στην παράλια ζώνη διαχωρίζοντας την Πάτρα από το Ρίο. Η τοπογραφία της περιοχής πρέπει να παρουσιαζόταν ιδιαίτερα ευνοϊκή για την ίδρυση μυκηναϊκού οικισμού όπως φανερώνει μεγάλη ποσότητα κεραμικής που τοποθετείται χρονικά στις ΥΕ ΠΒ - ΙΙΙ Γ περιόδους και υποδεικνύει την ύπαρξη Υστεροελλαδικής ακρόπολης επάνω στο λόφο⁷⁹. Ανάμεσα στα όστρακα που ανευρέθησαν, ορισμένα φαίνεται να ανήκουν στην Πρωτοελλαδική και Μεσοελλαδική περίοδο⁸⁰.

Επίσης, στη θέση Σκαμνιά-Κιβούρι⁸¹ (Ανω Καλλιθέα) ως αποτέλεσμα επιφανειακών ερευνών, εντοπίστηκε εγκατάσταση που χρονολογείται σε όλες τις εποχές της Χαλκοκρατίας. Στη μυκηναϊκή περίοδο ανάγονται και οι ευάριθμοι θαλαμοειδείς τάφοι που ανασκάφθηκαν στη γύρω περιοχή⁸². Επιπλέον Ο Λ. Κολώνας αναφέρει ότι στον οικισμό αυτό υπάγονταν τα δύο μυκηναϊκά νεκροταφεία της Καλλιθέας, τα οποία βρίσκονται σε απόσταση περίπου 1χλμ. Ο εντοπισμός και άλλου μυκηναϊκού οικισμού στην περιοχή της Καλλιθέας μπορεί να σημαίνει ότι ανήκαν σε περισσότερες της μιας μικρές διάσπαρτες εγκαταστάσεις στην ευρύτερη περιοχή. Πάντως, η στρατηγική θέση του οικισμού στο Κιβούρι και οι δύο τουλάχιστον εγκαταστάσεις δικαιολογούν απόλυτα την παρουσία τοπικού άρχοντα στο θολωτό τάφο της Λαγανιδιάς από την ΥΕ ΙΙ περίοδο και σημαίνοντος αξιωματούχου / πολεμιστή στο νεκροταφείο στη θέση Ραμπαντάνια, κατά την ΥΕ ΙΙΙΓ περίοδο.

Στη μυκηναϊκή περιοχή της Πάτρας ανήκε και ο οικισμός της Αγίας Κυριακής (εικ. 9). Πρόκειται για εκτεταμένη μυκηναϊκή εγκατάσταση, όπως τουλάχιστον υποδηλώνουν τα αποσπασματικά στοιχεία που αποκαλύπτονται τα τελευταία χρόνια από τις σωστικές ανασκαφές. Στα βαθύτερα στρώματα έχουν εντοπιστεί και ίχνη ΜΕ κατοίκησης, τα οποία ανήκουν μάλλον σε έναν μικρότερης έκτασης οικισμό. Υπάρχουν αλληπάλληλα οικοδομικά στρώματα, σε πάχος που φθάνει το 1.50μ. περίπου, τα οποία ξεκινούν από μέγιστο βάθος 1μ. από την επιφάνεια, ανάλογα με τη διαμόρφωση του εδάφους. Εντοπίστηκαν δάπεδα οικιών, οι οποίες έχουν ορθογώνια κάτοψη και είναι κτισμένες με αργούς λίθους από την κοίτη του παρακείμενου ποταμού Μείλιχου. Σε ορισμένες περιπτώσεις οι τοίχοι σώζονται σε ύψος που πλησιάζει το 1μ.

76 ΡΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ 1979, 27.

77 Πρβλ. supra Englykas: ΡΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ όπ.π.

DICKINSON 1979 (B44), 87. HOPE-SIMPSON 1981 (D29), 90. ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΣ 1994α, 231. ΣΥΡΙΟΠΟΥΛΟΣ 1995, 992, 1094, 1188. TOUCHAIS 1999, 702.

78 ΚΟΛΩΝΑΣ 1996-97, 478. BLACKMAN 2001, 39. Διενεργήθηκαν αυτοψίες καθώς ο λόφος παρουσιάζεται ως το ιδανικό μέρος για την εγκατάσταση μυκηναϊκού οικισμού, καθώς είναι φυσικά προστατευμένος στα πρηνή (στο βόρειο, ανατολικό και δυτικό). Η ταύτιση της μυκηναϊκής ακρόπολης οφείλεται στον

Μ. Πετρόπουλο (πρβλ. ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΣ 1995, 218-219), ο οποίος βάσει τοπογραφικών μελετών και αντιπαραβολών προς τις ιστορικές και επιγραφικές πηγές, ταυτίζει τον λόφο με την περίφημη Άνθεια. πρβλ. ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΣ 2001-2002, 403-422. ΜΟΣΧΟΣ 2007 α, 18.

79 BLACKMAN 2001, 39.

80 ΚΟΛΩΝΑΣ 1996-97, 478.

81 ΚΟΛΩΝΑΣ 1996-97, 482.

82 COURBIN 1954, 124. ΔΕΚΟΥΛΑΚΟΥ 1971, 185. HOPE-SIMPSON 1981 (D 30), 90.

Εικόνα 9. Λεπτομέρεια από την ανασκαφή στην Αγία Κυριακή όπου διακρίνονται δύο οικοδομικές φάσεις.

Ιδιαίτερη σημασία έχει ο εντοπισμός στρώματος καταστροφής από πυρκαγιά, πάχους 0,10μ. περίπου. Την πρόσκαιρη εγκατάλειψη της εγκατάστασης φανερώνει η ύπαρξη ενός λεπτού αμμώδους στρώματος, στείρου οστράκων που παρέσυρε η βροχή από ψηλότερα. Ακολούθησε η ανοικοδόμηση επάνω από τα ερείπια. Το σχέδιο του νέου οικισμού φαίνεται να ακολούθησε το υφιστάμενο πριν από την καταστροφή, ώστε να υποθέτουμε ότι η επιστροφή των κατοίκων στις εστίες τους και η ανοικοδόμηση να έγιναν σχεδόν αμέσως. Κατά τη διάρκεια της ΥΕ ΙΙΙΓ εμφανίζονται μεγαλύτερα οικήματα, ενώ υπάρχουν διάφορες αλληπάλληλες οικοδομικές φάσεις, οι οποίες δεν έχουν ακόμα μελετηθεί. Στα ανώτερα στρώματα εντοπίστηκαν και όστρακα της Υπομικηναϊκής περιόδου, αλλά επί του παρόντος δεν έχουν συνδεθεί με οικοδομικά κατάλοιπα.

Η μελέτη της στρωματογραφίας του οικισμού αναμένεται να αποσαφηνίσει διάφορα ερωτήματα, που σχετίζονται με τον μικηναϊκό πολιτισμό της δυτικής Αχαΐας. Ο εντοπισμός του

στρώματος καταστροφής και η ακριβής χρονολόγησή του θα δώσει απάντηση για το χρονικό εύρος των καταστροφών στην περιοχή. Για την ώρα πρέπει να χρονολογήσουμε την καταστροφή του οικισμού της Αγίας Κυριακής στη μετάβαση από την ΥΕ ΙΙΒ προς την ΥΕ ΙΙΓ περίοδο. Αυτό που έχει ιδιαίτερη αξία είναι πως, όπως στο Τείχος των Δυμαίων και στην Παγώνα, η καταστροφή δεν προκάλεσε την εγκατάλειψη, αλλά ένας νέος και μάλλον δυναμικότερος οικισμός αναπτύχθηκε κατά τη μετα-ανακτορική περίοδο, που πιθανώς επιβίωσε έως την Υπομυκηναϊκή.

Ο οικισμός της Αγίας Κυριακής (*εικ. 10*) πρέπει να συνδεθεί με το νεκροταφείο της Βούντενης αλλά και με την εγκατάσταση στο Μπόρτζι. Οι ανασκαφές των επόμενων ετών καλούνται να αποσαφηνίσουν εάν εδώ βρισκόταν το ανακτορικό διοικητικό κέντρο της ευρύτερης περιοχής.

Εικόνα 10. Γενική άποψη της ανασκαφής στην Αγία Κυριακή.

Η Δυτική ζώνη

Η δυτική ζώνη θεωρείται πλούσια σε αρχαιολογικές μαρτυρίες σχετικές με την ΥΕ περίοδο στην Αχαΐα και περιλαμβάνει κατεχοχόν τη γη της Δύμης ή άλλως τη "Δυμαία Χώρα" (εικ. 11).

Η ζώνη αυτή καθαρά ορεινού χαρακτήρα, περιλαμβάνει την περιοχή που εκτείνεται δυτικά της Πάτρας. Ειδικότερα η Δυμαία Χώρα εκτείνεται στα νότιοδυτικά του Παναχαϊκού, που συνιστά φυσικό οχυρό της περιοχής και στα βορειοδυτικά του Ερυμάνθου. Όριο ανάμεσα στην περιοχή της Πάτρας και σε εκείνη της Δύμης αποτελεί ο ποταμός Πείρος. Η εντατική κατοίκηση της περιοχής κατά τη μυκηναϊκή αλλά και προ-μυκηναϊκή περίοδο (τα πρώτα ίχνη ανθρώπινης παρουσίας ανάγονται στην Παλαιολιθική Εποχή) επιβεβαιώνεται από την εύρεση ενός αυξανόμενου αριθμού εγκαταστάσεων⁸³.

Εικόνα 11. Η Δυμαία Χώρα.

83 ΝΤΑΡΑΑΣ 1985, σποράδην- ΜΑΝΤΖΑΝΑ 2000.

Ένα κίνητρο για την κατοίκηση της περιοχής συνιστούσε οπωσδήποτε η στρατηγική της θέσης. Από εδώ είναι δυνατή την εποπτεία των κινήσεων στο εσωτερικό του Πατραϊκού κόλπου, αλλά και των μετακινήσεων από τα ορεινά περάσματα που την συνδέουν με την Ήλιδα και την Αρκαδία στα νότια, και την Κορινθία στα ανατολικά.

Στο βορειοδυτικό άκρο της περιοχής, στον Άραξο, δεσπόζει το μνημειακό τείχος των μυκηναϊκών χρόνων, γνωστό ως Τείχος Δυμαίων⁸⁴ στο εσωτερικό των κυκλώπειων τειχών του οποίου παρατηρείται αλληλοδιαδοχή αρκετών κτισμάτων (*εικ. 12*), εκ των οποίων ορισμένα ανήκουν σε εγκατάσταση τις ύστερης μυκηναϊκής περιόδου. Όμως, τα πρώτα ίχνη κατοίκησης ανάγονται στη Νεολιθική Εποχή.

Εικόνα 12. Η εγκατάσταση στο εσωτερικό του Τείχους Δυμαίων.

⁸⁴ Το τοπωνύμιο της θέσης είναι «το κάστρο του Νονού». Οι ανασκαφές στο εσωτερικό της ακρόπολης διενεργήθηκαν από τον Ευθ. Μαστροκώστα μεταξύ των ετών 1962 και 1966. (πρβλ. ΠΑΕ 1962, 127· 1963, 93·1964, 60·1965, 121 και Έργον 1966, 159.Οι τέσσερις οικίες που ήρθαν στο φως μαρτυρούν τη χρήση του χώρου καθόλη τη διάρκεια της μυκηναϊκής εποχής. Δεν αντιπροσωπεύονται όλες οι ενδιάμεσες φάσεις. πρβλ.

Archaeology 15 (1962), 103· DICKINSON 1979 (E 47), 196·197· PΑΡΑΔΟΠΟΥΛΟΣ 1979, 24· HOPE-SIMPSON 1981 (G6), 155· RENARD 1995, 8·9· ΣΥΡΙΟΠΟΥΛΟΣ 1995, 854, 994, 1096, 1189, 1252, 1375 ·ΚΟΛΩΝΑΣ 1996·97, 470, 489· ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ 2003, 58·RIZIO 2004, 61κ.ε. ·RIZIO 2008, 402·ΚΟΛΩΝΑΣ 2008γ.

Οι κατασκευές στο εσωτερικό της ακρόπολης που ανασκάφθηκαν από τον Ευθ. Μαστροκώστα κατά τη δεκαετία του '60, αποτελούν οικοδομήματα ολοφάνερα οικιστικού χαρακτήρα, ορισμένα εκ των οποίων στα δυτικά της μεσαίας εισόδου χτίστηκαν σε επαφή με το τείχος και χρονολογούνται στην ΥΕ εποχή. Άλλα σύγχρονα σύνολα αποκαλύφθηκαν ανάμεσα στην νοτιοανατολική και τη μεσαία είσοδο⁸⁵.

Το Τείχος Δυμαίων (*εικ. 13*) αποτελεί με τη μνημειακότητα που το χαρακτηρίζει, το πιο εντυπωσιακό κτίσμα της μυκηναϊκής εποχής που διατηρείται στην Αχαΐα και στη βορειοδυτική Πελοπόννησο, γενικότερα. Εντούτοις, πρέπει να αναφερθεί ότι εντός των κυκλώπειων τειχών δε βρέθηκε καμία μνημειώδης ή ιδιαίτερα αξιοσημείωτη κατασκευή. Σύμφωνα με τον Λ. Κολώνα⁸⁶ ενδεχομένως η εν λόγω θέση να αντιπροσώπευε το μεγαλύτερο «κέντρο εξουσίας» της βορειοδυτικής Πελοποννήσου, στην οποία αναφερόταν μεγάλο μέρος των μικρότερων εγκαταστάσεων που βρίσκονταν γύρω από αυτήν την περιοχή.

Εικόνα 13. Το Τείχος Δυμαίων στην περιοχή του Αράξου.

85 ΜΑΣΤΡΟΚΩΣΤΑΣ 1965, 121, 123-125.

86 ΚΟΛΩΝΑΣ 2000, 93-98. Και ο Θ. Παπαδόπουλος είχε δει σε αυτή τη θέση ένα νευραλγικό σημείο στο πανόραμα των

πελοποννησιακών εγκαταστάσεων της Ύστερης Εποχής του Χαλκού.

Τα κυκλώπεια οχυρωματικά τείχη, η κατασκευή των οποίων χρονολογείται στην ΥΕ ΙΙΙ Β φάση, διατηρούνται ακόμα και σήμερα σε καλή κατάσταση και αποτελούν αντικείμενο αναστήλωσης και ανάδειξης⁸⁷ περιβάλλοντας την μικρή και κομβική ακρόπολη που χάρη στην ευνοϊκή της γεωγραφική θέση παρέμεινε σε χρήση ακόμη και κατά τη διάρκεια της βενετικής κατοχής. Από τη θέση αυτή είναι πράγματι δυνατός ο απόλυτος έλεγχος του Πατραϊκού κόλπου. Στο περιβάλλον δε, της οχυρωμένης ακρόπολης, έχουν εντοπιστεί και άλλες μυκηναϊκές εγκαταστάσεις, μία εκ των οποίων βρίσκεται λίγο νοτιότερα, κοντά στο σημερινό χωριό Γκέρμπεσι⁸⁸, όπου ακόμα δεν έχουν διεξαχθεί συστηματικές ανασκαφές παρά απλές επιφανειακές έρευνες, που έχουν επιτρέψει τη συλλογή άφθονου κεραμικού υλικού μυκηναϊκών χρόνων.

Ακόμα νοτιότερα, ένας ακόμα μικρός μυκηναϊκός οικισμός επισημάνθηκε κοντά στο χωριό Σωτηρούλα⁸⁹, περίπου 500-600 μέτρα βόρεια του χωριού Καγκάδι, όπου ήρθαν στο φως μερικοί θαλαμοειδείς τάφοι, οι οποίοι χρονολογούνται στην ΥΕ ΙΙΙ Γ και στην ακόλουθη Υπομυκηναϊκή φάση⁹⁰. Στην περιοχή της αρχαίας Δύμης, δύο ακόμα εγκαταστάσεις της Ύστεροελλαδικής περιόδου εντοπίστηκαν στο Πετροχώρι⁹¹ και λίγο βορειότερα στα Αγιοβλασίτικα, πλησίον του χωριού Λάππα⁹².

Κοντά σε αυτές τις εγκαταστάσεις διευθετούνται μια σειρά νεκροπόλεων: στα Σκούρα βρέθηκαν κιβωτιόσχημοι ή κτιστοί θαλαμοειδείς τάφοι (ΥΕ ΙΙΙΑ-Β) · αντίθετα, στη Δροσιά (Προσοβίτσα)⁹⁴ και στο Κομποβούνι⁹⁵ ήρθαν στο φως μεγάλες νεκροπόλεις θαλαμοειδών τάφων, που χρονολογούνται κυρίως στην ΥΕ ΙΙΙ Γ και την Υπομυκηναϊκή περίοδο.

Άλλες νεκροπόλεις ανασκάφθηκαν στο Καλαμάκι Ελαιοχωρίου⁹⁶ και στα Σπαλιαρέικα Λουσιικών⁹⁷, ενώ ένας πιθανός θολωτός τάφος της ΥΕ ΙΙΙΑ(?) - ΥΕ ΙΙΙΒ και Γ ανασκάφθηκε στο Πουρνάρι⁹⁸, νοτιοδυτικά της Κάτω Αχαΐας, όπου, επιπλέον, βρέθηκε πλούσια κεραμική της ΥΕ ΙΙΙ Γ.

Μερικές από αυτές τις μυκηναϊκές νεκροπόλεις, όπως άλλωστε και ορισμένες σύγχρονές τους εγκαταστάσεις, χρησιμοποιήθηκαν διαχρονικά ήδη από την αρχή της Εποχής του Χαλκού. Παράδειγμα αποτελεί η νεκρόπολη στο Καλαμάκι Ελαιοχωρίου, όπου κατά την Ύστεροελλαδική περίοδο παρατηρείται η επαναχρησιμοποίηση του χώρου των θαλαμοειδών τάφων της Πρωτοελλαδικής περιόδου⁹⁹.

⁸⁷ WHITLEY 2005, 36.

⁸⁸ ΡΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ 1979, 25· ΚΟΛΩΝΑΣ 1996-97, 470.

⁸⁹ DICKINSON 1979 (Ε 48), 196· HOPE-SIMPSON 1981 (G 5), 154-155 όπου αναφέρεται η ύπαρξη θαλαμοειδών τάφων· ΡΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ 1979, 25· ΣΥΡΙΟΠΟΥΛΟΣ 1995, 996· ΚΟΛΩΝΑΣ 1996-97, 470-471.

⁹⁰ ΡΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ 1979, 166; ΠΑΡΑΖΟΓΛΟΥ 1994α, 180.

⁹¹ Η θέση είναι αδημοσίευτη.

⁹² ΣΥΡΙΟΠΟΥΛΟΣ 1995, 1096· ΚΟΛΩΝΑΣ 1996-97, 471· ΚΟΛΩΝΑΣ 2000, 94.

⁹³ ΜΑΣΤΡΟΚΩΣΤΑΣ 1962, 144· ΡΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ 1979, 33· ΣΥΡΙΟΠΟΥΛΟΣ 1995, 996, 1097· ΚΟΛΩΝΑΣ 1996-97, 471.

⁹⁴ ΚΥΠΑΡΙΣΣΗΣ 1927, 52· 1928, 114· BCH 52 (1928), 482.

ΡΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ 1979, 33· ΣΥΡΙΟΠΟΥΛΟΣ 1995, 1191, 1252· ΚΟΛΩΝΑΣ 1996-97, 471.

⁹⁵ ΚΟΛΩΝΑΣ - ΧΡΙΣΤΑΚΟΠΟΥΛΟΥ 1996, 235-237. Η νεκρόπολη βρίσκεται κοντά στο χωριό Μιτόπολη και οι ταφές που ανευρέθηκαν χρονολογούνται από την ΥΕ ΙΙΙ Α1 ως και την ΥΕ ΙΙΙ Γ, πρβλ. ΚΟΛΩΝΑΣ, όπ.κ. και ΧΡΙΣΤΑΚΟΠΟΥΛΟΥ - ΣΩΜΑΚΟΥ 2010.

⁹⁶ Πρόκειται για θαλαμοειδείς τάφους της ΥΕ ΙΙΙ Α-Γ· πρβλ. HOOD 1962, 12, επιπλέον ΚΟΛΩΝΑΣ 1996-97, 473.

⁹⁷ Η νεκρόπολη τοποθετείται στην ΥΕ ΙΙΙΑ-Γ, πρβλ. ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΣ 2000, σποράδιη· ΒΑΣΙΛΟΓΑΜΒΡΟΥ 2000, 43-60.

⁹⁸ ΡΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ 1979, 25· ΚΟΛΩΝΑΣ 1996-97, 471.

⁹⁹ Πρβλ. ΒΑΣΙΛΟΓΑΜΒΡΟΥ 1998· ΒΑΣΙΛΟΓΑΜΒΡΟΥ 2000.

Εξίσου μακρά ήταν η χρήση του χώρου και στη νεκρόπολη των Πορτών¹⁰⁰, που βρίσκεται νότια του χωριού Καλαμάκι, στους πρόποδες του βουνού Σκόλλις (*εικ. 14*). Πρόκειται για μια τεράστια νεκρόπολη θαλαμοειδών τάφων¹⁰¹, που χρησιμοποιήθηκε αδιάκοπα από τη Μεσοελλαδική περίοδο έως το τέλος των μυκηναϊκών χρόνων.

Εικόνα 14. Πόρτες. Η περιοχή στην οποία επισημάνθηκε η εγκατάσταση στους πρόποδες του όρους Σκόλλις.

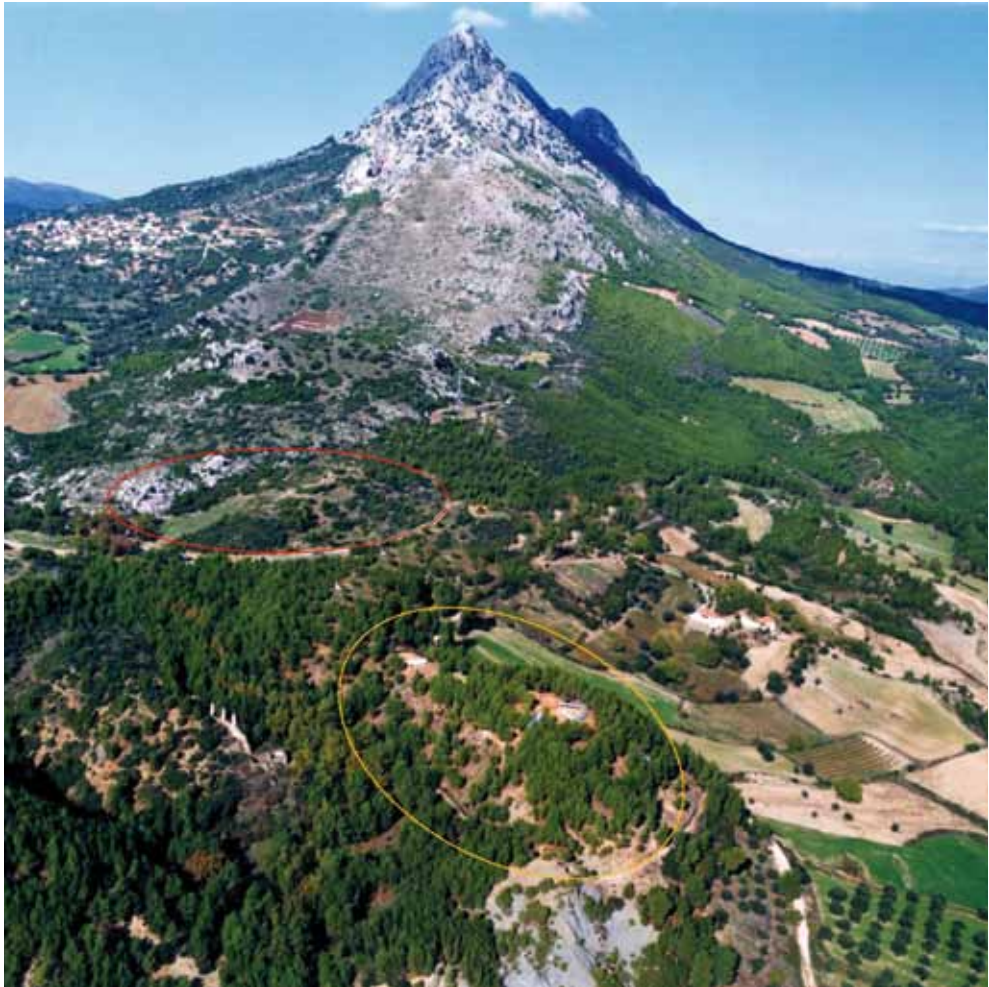
¹⁰⁰ ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΣ 1990, 495-537· ΕΥΡΡΟ 2 (1998), 87.

¹⁰¹ ΜΟΣΧΟΣ 1997, σποράδην· ΚΟΛΩΝΑΣ 1996-97, 268, 271-

272; ΚΟΛΩΝΑΣ 2000, 93, 95-96· BLACKMAN 2001, 43· EDER

2003, 40· ΚΟΛΩΝΑΣ 2008β, 38/45.

Κοντά στη νεκρόπολη των Πορτών, στην τοποθεσία Κεφαλόβρυσο¹⁰², επισημάνθηκαν ίχνη ορισμένων κτιρίων που ανήκουν σε οικισμό τειχισμένο με περίβολο ενδεχομένως αρκετά εκτεταμένο, ο οποίος θα γίνει σύντομα αντικείμενο συστηματικών αρχαιολογικών ανασκαφών¹⁰³ (εικ. 14α). Τα μέχρι σήμερα ευρεθέντα στοιχεία ενισχύουν την υπόθεση του Λ.Κολώνα

Εικόνα 14α. Πόρτες/Κεφαλόβρυσο· με κόκκινο κύκλο επισημαίνεται ο οικισμός και με κίτρινο το νεκροταφείο

¹⁰² TOUCHAIS 1999, 700 ΚΟΛΩΝΑΣ 2000, 95·ΚΟΛΩΝΑΣ 2008β, 33- 48.

¹⁰³ Ευχαριστώ θερμά για την επισήμανση τον Δρ. Λάζαρο Κο-

λώνα, που μου προμήθευσε ουσιαστικές πληροφορίες για την περιοχή.

σχετικά με τη χρήση της θέσης ως κομβικού σημείου των διαδρομών που συνέδεαν την προς την Ήλιδα ενδοχώρα με την παράκτια ζώνη της Αχαΐας¹⁰⁴. Εύλογα, συνεπώς, η θέση ήλεγχε την από νότο πρόσβαση στη Δυμαία Χώρα¹⁰⁵.

Ανάμεσα στις Υστεροελλαδικές εγκαταστάσεις που ιδρύονται σε προϋπάρχοντες οικισμούς πρέπει να αναφερθεί και το Λάππα¹⁰⁶, που προβάλλει σε μια πεδινή έκταση σε μικρή απόσταση από τη θάλασσα, στα νοτιοδυτικά του Τείχους Δυμαίων και βορειανατολικά της Καλογριάς.

Στην περιοχή της Μιτόπολης (τοποθεσία Αγίας Βαρβάρας)¹⁰⁷, ένα μικρό χωριό που απέχει 14 χλμ νοτιοδυτικά από την Κάτω Αχαΐα, εντοπίστηκε από τον Ν. Κυπαρίση, στα τέλη της δεκαετίας του '20, μια εγκατάσταση της ΥΕ ΙΙΙ Β-Γ¹⁰⁸. Μπορεί να υποτεθεί ότι, όπως στην περίπτωση των Πορτών, έτσι και η Μιτόπολη, χάρη στην γεωγραφική της θέση λειτουργούσε ως φυλάκιο για τον έλεγχο των περασμάτων που οδηγούσαν από τα παράλια προς τον ορεινό Νότο¹⁰⁹.

¹⁰⁴ ΚΟΛΩΝΑΣ 2001. Ο Λ. Κολώνας με βάση τα τοπογραφικά στοιχεία και την τοπωνυμία, ταυτίζει τη θέση των Πορτών με την Ηλεκική Πύλο.

¹⁰⁵ MOSCHOS 2001, 257-258.

¹⁰⁶ Η θέση Λάππα είναι αντικείμενο συστηματικών ανασκαφών από την ΣΤ' Ε.Π.Κ.Α. και τα αποτελέσματα παραμένουν μέχρι στιγμής αδημοσίευτα. Για μεμονωμένες αναφορές βλ. ΠΕΤΡΙΤΑΚΗ 1988, 166· ΚΟΛΩΝΑΣ 1996-97, 471· ΚΟΛΩΝΑΣ 2000, 94.29

¹⁰⁷ Πρβλ. ΚΥΠΑΡΙΣΣΗΣ 1929, 91· ΜΑΣΤΡΟΚΩΣΤΑΣ 1961-62, 129· ÅSTRÖM 1964, 106· DICKINSON 1979 (B 61A), 92.

ΡΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ 1979, 29-30· HOPE-SIMPSON 1981 (D 36) όπου γίνεται αναφορά στις τοποθεσίες Αγία Βαρβάρα και Προφήτης Ηλίας· ΣΥΡΙΟΠΟΥΛΟΣ 1995, 1097, 1190· ΚΟΛΩΝΑΣ 1996-97, 473. Κοντά στην εγκατάσταση, είναι γνωστή από το 1929 (πρβλ. Κυπαρίσης) νεκρόπολη που χρονολογείται από την ΥΕ ΙΙΙΑ ως την ΥΕ ΙΙΙ Γ, πρβλ. ΚΟΛΩΝΑΣ - ΧΡΙΣΤΑΚΟΠΟΥΛΟΥ 1996, ΜΟΣΧΟΣ 1997 και 1998· ΚΟΛΩΝΑΣ 2008β, 19/24· ΧΡΙΣΤΑΚΟΠΟΥΛΟΥ - ΣΩΜΑΚΟΥ 2010.

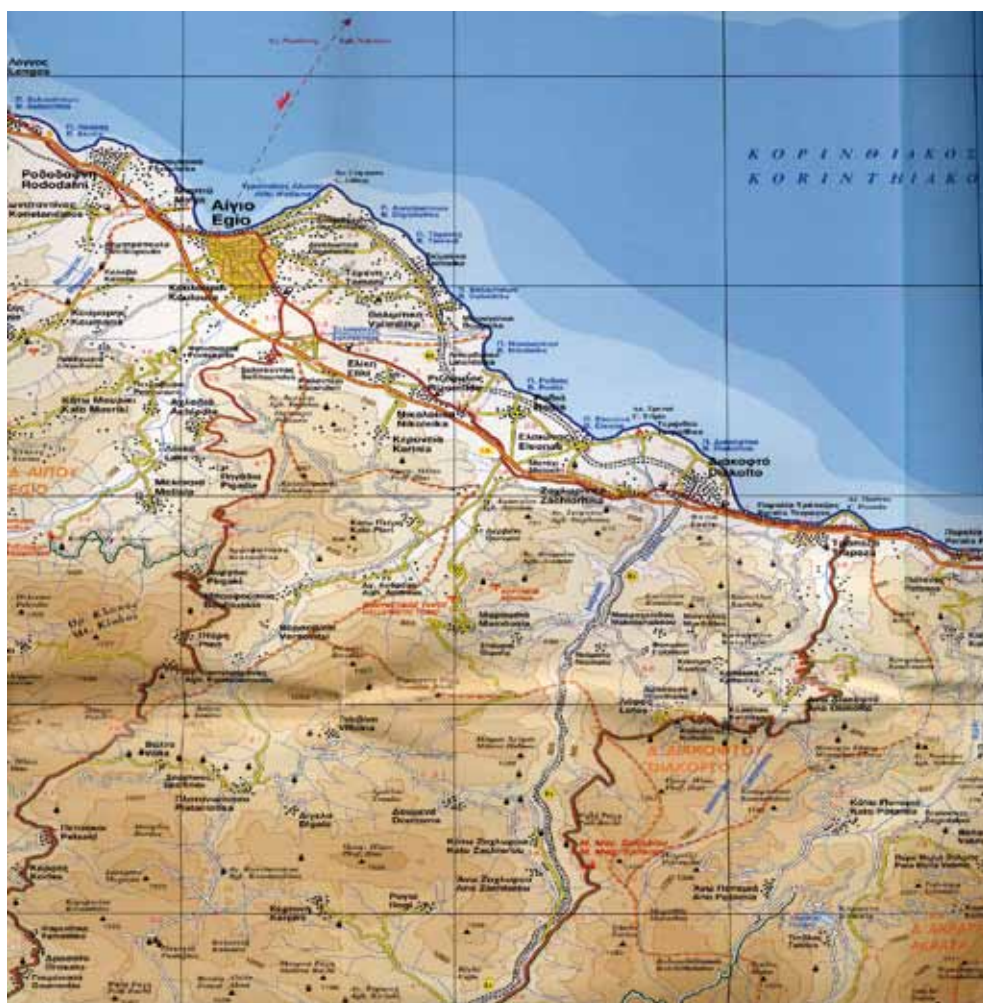
¹⁰⁸ ΚΥΠΑΡΙΣΣΗΣ 1929, 91.

¹⁰⁹ ΚΟΛΩΝΑΣ 2008, 19· ΧΡΙΣΤΑΚΟΠΟΥΛΟΥ - ΣΩΜΑΚΟΥ 2010.

Η ανατολική ζώνη

Στην ανατολική πλευρά της Αχαΐας τα τραχιά ορεινά υψώματα από τα δυτικά της καθιστούν δύσκολη την πρόσβαση στο εσωτερικό της, επιπλέον δε, η περιοχή αυτή προσεγγίζεται από αυτή την πλευρά μόνο με δυσπρόσιτα μονοπάτια ή μέσω της διαδρομής που σχηματίζουν οι κοιλάδες των ποταμών Βουραϊκού και Σελινούντα, οι οποίοι διασχίζουν αυτή τη λωρίδα της Αχαΐας. Στην ύπαρξη των εποχιακών αυτών ποταμών οφείλεται και η ανάπτυξη της κτηνοτροφίας, της γεωργίας και της αμπελουργίας σε αυτή την πλευρά της Αχαΐας.

Η ανατολική πλευρά της Αχαΐας, η επικράτεια του Αιγίου, ορίζεται γενικά ως Αιγιαλεια Χώρα (εικ. 15), που όπως αναφέρθηκε, ήταν παραθαλάσσια.

Εικόνα 15. Η Αιγιαλεια Χώρα

Ο συγγραφέας του Κατάλογου των Πλοίων θεωρεί αυτή την εδαφική λωρίδα όμορη της Κορινθιακής χώρας και τμήμα του βασιλείου του Αγαμέμνονα¹¹⁰ μαζί με την Ελίκη¹¹¹, την Υπηρεσία-Αιγείρα και άλλες πόλεις της Κορινθίας. Η Αιγιάλεια χώρα έχει αποδώσει έναν μεγάλο αριθμό μαρτυριών ταφικού χαρακτήρα που αφορούν στα μυκηναϊκά χρόνια, ενώ δεν γνωρίζουμε παρά λίγους οικισμούς που χρονολογούνται στην Υστεροελλαδική περίοδο.

Το Αίγιο¹¹², ανεπτυγμένο κοντά στην ακτή, είναι από τις λίγες ανασκαμμένες θέσεις σε αυτή τη ζώνη και από τις σύντομες ανασκαφικές εκθέσεις διαφαίνεται ολοφάνερα η σπουδαιότητά του ήδη από την Πρώιμη Εποχή του Χαλκού¹¹³. Ο οικισμός βρίσκεται, πραγματικά, στο πιο στενό σημείο του Κορινθιακού κόλπου και χάρη στην προνομαϊκή αυτή θέση λειτουργούσε πιθανότατα ως σημείο μετάβασης προς την κεντρική και βόρεια Ελλάδα.

Ο προϊστορικός οικισμός υψώνεται μόλις 50 μέτρα από την επιφάνεια της θάλασσας. Δυστυχώς, η σύγχρονη πόλη αναπτύχθηκε πάνω στην αρχαία και οι αρχαιολογικές πληροφορίες βασιζονται κατ' ουσίαν σε σωστικές ανασκαφές. Η Υστεροελλαδική περίοδος αντιπροσωπεύεται επαρκώς στο εσωτερικό του πολεοδομικού ιστού της, τόσο από ευρήματα ταφικού, όσο και οικιστικού χαρακτήρα¹¹⁴.

Κατά μήκος των οδών Πλαστήρα, Δωδεκανήσων, Πολυχρονιάδου και Αριστείδου κατά τη διάρκεια σωστικών ανασκαφών αποκαλύφθηκαν ίχνη κατοικιών που χρονολογούνται από την Πρώιμη ως την Ύστερη Εποχή του Χαλκού. Ιδιαίτερα αξιόλογα είναι τα αρχιτεκτονικά λείψανα της ΥΕ Ι/ΙΑ που ήρθαν στο φως στην οδό Πολυχρονιάδη¹¹⁵. Ανάμεσα στις κατασκευές που βρέθηκαν, ξεχωρίζει κτίριο αποτελούμενο από έναν κεντρικό χώρο στον τύπο του μεγάρου, το οποίο καταστράφηκε από πυρκαγιά γύρω στην ΥΕ ΙΙΑ και στη συνέχεια ξαναχρησιμοποιήθηκε στην ΥΕ ΙΙΒ/ΙΙΑΙ.

Τα κατάλοιπα αυτά δεν συνιστούν τα αρχαιότερα ίχνη κατοίκησης στην πόλη. Ανάμεσα στις οδούς Αριστείδου 2 και Δωδεκανήσων 18 ήρθαν στο φως τα λείψανα Πρωτοελλαδικού οικισμού, ο οποίος ύστερα από μία φάση εγκατάλειψης κατοικήθηκε εκ νέου προς το τέλος της Μέσης περιόδου του Χαλκού και αδιάκοπα στην Υστεροελλαδική περίοδο. Είναι χαρακτηριστική η αλλαγή λειτουργίας στην οποία υποβλήθηκε η θέση. Πράγματι, κατά την Μεσοελλαδική περίοδο διακρίνεται τόσο για την παρουσία οικιστικών δομών όσο και ενός ταφικού περιβάλλοντος¹¹⁶.

¹¹⁰ Την πληροφορία αντλούμε και πάλι από τον Κατάλογο των Πλοίων, Ιλιάδα Β, 574-575.

¹¹¹ Η «έρευνα» της μυθικής Ελίκης είναι πρόγραμμα που ονομάζεται Helike Project και διεξάγεται από το ASCSA πρβλ. ΚΑΤΣΟΝΟΠΟΥΛΟΥ 1998. ALRAM-STERN 2004, 677.

¹¹² ΚΥΠΑΡΙΣΣΗΣ 1939, 104. (1954) 289. ΜΑΣΤΡΟΚΩΣΤΑΣ 1967, 214. ΜΑΣΤΡΟΚΩΣΤΑΣ 1968, 136-138. ÅSTRÖM 1964, 89. ΡΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ 1976. DICKINSON 1979 (B37), 85. ΡΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ 1979, 34-35. HOPE SIMPSON 1981, (D23), 89-90. ΠΑΠΑΖΟΓΛΟΥ 1984, 94-98 · 1986, 149-150 · ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΣ 1990α, 137. ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΣ 1990, 508-510. DEGER-JALKOTZY 1991, 20. RENARD 1995, 8. ΡΑΡΑΖΟΓΛΟΥ 1998. ΠΑΠΑΖΟΓΛΟΥ 1999, 279. ALRAM STERN 2004, 676-677.

¹¹³ ALRAM-STERN 2004, 676-677.

¹¹⁴ Οι πρώτες ανασκαφές τάφων στο εσωτερικό της πόλης διενεργήθηκαν από τον Ευθ. Μαστροκόστα, αλλά δεν δημοσιεύτηκαν. Το 1967 η Εφορεία Αρχαιοτήτων Αχαΐας ξεκίνησε σωστικές ανασκαφές πλησίον του μοναστηριού της Παναγίας Τρυπητής, όπου και ήρθαν στο φως ένδεκα ταφές που χρονολογούνται μεταξύ της ΥΕ ΙΙ Α και της ΥΕ ΙΙΙ Γ. πρβλ. ΔΕΚΟΥΛΑΚΟΥ, 1971, 167. ΔΕΚΟΥΛΑΚΟΥ 1973-74, 377-378. Στην τελευταία έκθεση η αρχαιολόγος επισημαίνει την εύρεση πέντε εγχυτρισμών σε στρώμα πλήρες κεραμεικής ΥΕ ΙΙΙ Β-Γ.

¹¹⁵ ΠΑΠΑΖΟΓΛΟΥ 1982.

¹¹⁶ ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΣ 1990α, 137.

Στη βόρεια ακτή της Αχαΐας, ανατολικά του Αιγίου, υψώνεται μια άλλη θέση οχυρωμένη, η Αιγείρα¹¹⁷ (**εικ. 16**). Η εγκατάσταση, σε λόφο ύψους περίπου 400μ, παρουσιάζει ενδείξεις ύπαρξης κατοικιών και τάφων που ανάγονται ήδη στην Πρωτοελλαδική περίοδο. Εξακολουθεί να χρησιμοποιείται κατά την διάρκεια της Μεσοχαλκής περιόδου, αλλά αυτή τη φάση ακολουθεί μια περίοδος εγκατάλειψης που διαρκεί ως την ΥΕ III Γ. Είναι ακριβώς στο πέρας της Ύστερης Εποχής του Χαλκού (ΥΕ IIIΓ) που στην Αιγείρα κατοικείται ξανά η ακρόπολη, στην οποία αναπτύσσεται μια μικρή συνοικία.

Εικόνα 16. Η εγκατάσταση της ακρόπολης της Αιγείρας.

Κατά τη διάρκεια της Υστεροελλαδικής III Γ είναι δυνατή η αναγνώριση δύο κύριων οικοδομικών φάσεων, με την τελευταία από τις οποίες σηματοδοτείται το τέλος της Ύστερης Εποχής του Χαλκού και η οριστική εγκατάλειψη της ακρόπολης.

¹¹⁷ ALZINGER 1973, 197· 1974, 157· 1976, 162-165· PAPAΔOΠOYΛOΣ 1979, 37· DICKINSON 1979 (B36) 84-85· HOPE SIMPSON 1981 (D22-23), 89-90· ALZINGER 1985, 389-

426· DEGER JALKOTZY 1991, 22-23, 27-29, ΣΥΡΙOΠOYΛOΣ 1995, 854, 992, 1094-1095, 1188, 1251· PAPAΔOΠOYΛOΣ 2003, 58-64· ALRAM – STERN 2004, 679

*Κατάλογος των Μυκηναϊκών θέσεων
και ανάλυση των οικιστικών δομών της Αχαΐας*

Αιγείρα - ο οικισμός

Η μυκηναϊκή εγκατάσταση της Αιγείρας βρίσκεται στα βόρεια παράλια του Κορινθιακού κόλπου, στην είσοδο της κοιλάδας που οδηγεί στο Χελμό και διαμέσου αυτής της διάβασης, στην κοιλάδα του Φενεού στην Κορινθία.

Ο μυκηναϊκός οικισμός, που χρονολογείται στην τελευταία περίοδο της Εποχής του Χαλκού (ΥΕ ΙΙΙΓ), υψώνεται πάνω στα απομεινάρια των οικισμών που προηγήθηκαν πάνω στο λόφο από το τέλος της Νεολιθικής¹¹⁸. Στη Νεολιθική Εποχή ο οικισμός χαρακτηρίζεται από αρκετές φάσεις κατοίκησης, όπως και στην Πρωτοελλαδική που ακολουθεί, με μία περίοδο εγκατάλειψης στα τέλη της ΠΕ ΙΙ, κατ' αναλογία με αυτό που συμβαίνει σε πολλές σύγχρονες θέσεις της Πελοποννήσου. Μια νέα φάση κατοίκησης ανήκει στις αρχές της Μέσης Εποχής του Χαλκού (ΜΕ Ι), την οποία διαδέχεται μια μακρά περίοδος εγκατάλειψης της θέσης.

Η ακρόπολη της Αιγείρας προβάλλει σε λόφο (η έκταση του οποίου είναι περίπου 750 τμ.), 415 μέτρα υψηλότερα από την επιφάνεια της θάλασσας. Ο λόφος αντιπροσωπεύει μια φυσική ακρόπολη, που σχηματίστηκε από δύο βραχώδη εξάρματα στην κορυφή που έχουν τεχνητά εξομαλυνθεί και τα οποία βαθμιαία κατεβαίνουν ομαλά υπό τη μορφή βαθμίδων προς τα δυτικά, όπου οργανώνονται οι οικιστικές μονάδες.

Από την κορυφή ενός τέτοιου λόφου είναι δυνατός ο οπτικός έλεγχος τόσο του Κορινθιακού κόλπου στα βόρεια (**εικ. 17**), όσο και της ενδοχώρας προς νότο, όπου και απλώνεται η κοιλάδα που οδηγεί προς το Χελμό.

Εικόνα 17. Ο Κορινθιακός κόλπος, όπως φαίνεται από την ακρόπολη της Αιγείρας.

¹¹⁸ ALRAM STERN 2003.

Ένας συνοικισμός αναπτυσσόταν στο πλάτωμα στο δυτικό τμήμα της ακροπόλης, ο οποίος χρονολογείται στην ΥΕ ΙΙΙΓ περίοδο. Η εγκατάσταση, που κατονομάζεται στον Κατάλογο των Πλοίων¹¹⁹ με το όνομα Υπερησία, εντάσσεται σε ένα δίκτυο παράκτιων μυκηναϊκών θέσεων της αιχμής της επικράτειας, που φαίνεται ότι αποκτά καθοριστική σπουδαιότητα ιδιαίτερα στη μετάβαση από την ΥΕ ΙΙΒ στην ΙΙΙΓ, οπότε και επισημαίνεται μια συνήθης τάση για κατοίκηση παράκτιων θέσεων. Το γεγονός ότι η θέση επανακατοικείται κατά την τελευταία φάση της Ύστερης Εποχής του Χαλκού, μετά από μια μακρά περίοδο εγκατάλειψης, αντικατοπτρίζει συγκυρία που εξακριβώνεται πάλι προς το τέλος της ΠΕ ΙΙ.

Οι πρώτες ανασκαφές στη θέση διενεργήθηκαν για λογαριασμό του Αυστριακού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου στην Αθήνα, υπό τη διεύθυνση του Otto Walter, στις αρχές του 1900. Στη συνέχεια, οι εργασίες πραγματοποιήθηκαν εκ νέου από τον W. Alzinger κατά τη δεκαετία του '70 του προηγούμενου αιώνα μέχρι το 1983 και δημοσιεύτηκαν το 1985¹²⁰. Οι ανασκαφές οδήγησαν στην ανεύρεση οικιστικού συγκροτήματος, αποτελούμενου από οικίες ορθογώνιας κάτοψης, που χρονολογούνται στο τέλος της ΥΕ ΙΙΙ Γ, οι οποίες προφανώς κατέστρεψαν παλαιότερες φάσεις κατοίκησης στον ίδιο χώρο. Η πρώτη οικοδομική φάση (αντιπροσωπεύεται από τις υποφάσεις Ια και Ιβ), χαρακτηρίζεται από οικίες μεγαρόσχημου τύπου, οι οποίες καταστράφηκαν από μια σφοδρή πυρκαγιά κατά τη Μέση ΥΕ ΙΙΙ Γ περίοδο. Σε αυτήν την περίοδο χρονολογούνται και οι χώροι 1-4. Ανάμεσα στα ευρήματα που συνδέονται με τη φάση αυτή ξεχωρίζουν ένα πήλινο ειδώλιο τύπου Ψ, η κεραμική τύπου "barbarian"¹²¹, πυριτόλιθοι και μια μυλόπετρα.

Η φάση ΙΙ επιφέρει μια γενική αναδιάρθρωση του οικισμού με κύριο χαρακτηριστικό τη σύγκλιση των κτιρίων σε μια αυλή τοποθετημένη στα νοτιοδυτικά, στοιχείο που καθιστά τη γενική κάτοψη πιο συμπαγή. Οι τοίχοι των κτιρίων έχουν πορεία Β-Ν, μέχρι που συναντούν τους τοίχους της οχύρωσης του οικισμού. Η ίδια αντίληψη απαντά και στις οικίες στο εσωτερικό άλλων ακροπόλεων, όπως της Μιδέας, του Τείχους Δυμναίων κ.α. Η φάση ΙΙ τερματίζεται όπως και η φάση Ι εξαιτίας πυρκαγιάς προς το τέλος της Μέσης ΥΕ ΙΙΙΓ. Η επίχωση στο εσωτερικό των ανεσκαμμένων κτιρίων μοιάζει σχετικά διαταραγμένη από το αρχικό της περιβάλλον¹²². Ορισμένοι θαλαμοειδείς τάφοι ανευρέθηκαν στα νοτιοανατολικά της ακρόπολης σε απόσταση 1,5 χλμ στη τοποθεσία Ψηλά Αλώνια¹²³. Τα κτερίσματα χρονολογούνται στην ΥΕ ΙΙΒ-Γ¹²⁴.

¹¹⁹ Ιλιάδα Β, 573.

¹²⁰ ALZINGER 1985, σποράδην. Η διαπραγμάτευση της Ύστεροελλαδικής περιόδου γίνεται από την S. Deger-Jalkotzy και την E. Alram Stern.

¹²¹ Αξιοσημείωτη είναι η ύπαρξη κεραμικής αδριατικού τύπου. Η κεραμική της Αιγείρας παρουσιάζει αρκετά παράλληλα με αυτήν της Αργολίδας, σχετικά πρβλ. DEGER-JALKOTZY 1991,

σποράδην.

¹²² DARCOQUE 2005, 51.

¹²³ PAPADOPOULOS 1979, 37 όπου βεβαιώνει: « Both the finds and the location of the site indicate that the tombs belong to the settlement of Aigeira ».

¹²⁴ DESBOROUGH 1964, 86, 104.

ΦΑΣΗ 1α

ΚΤΙΡΙΟ 1

Περιγραφή: το κτίριο, ορθογώνιας κάτοψης, βρίσκεται στο πλάτωμα δυτικά της ακρόπολης και είναι κακοδιατηρημένο. Σώζονται μόνο ο νότιος και ο ανατολικός τοίχος, το πάχος των οποίων κυμαίνεται από 0,47 ως 0,57 μέτρα.

Η ανασκαφική έρευνα δεν έχει ακόμα ολοκληρωθεί καθώς μόνο το δυτικό της τμήμα έχει ερευνηθεί.

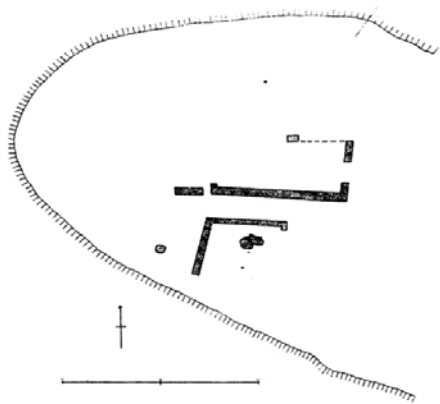
Στο κτίριο, που καταστράφηκε από πυρκαγιά, διακρίνονται δύο κατασκευαστικές φάσεις.

Προσανατολισμός: Ανατολή-Δύση

Είσοδος: Ανατολή

Διαστάσεις: 7,00 x 3,75 μ. Ένας χώρος.

Χρονολόγηση: Μέση ΥΕ ΙΙΙΓ

Κάτοψη: Darcque 1998 (εικ. 2-163), Alzinger 1985, 416, εικ. 3.

Βιβλιογραφικές αναφορές: ALZINGER 1985, 399-400· HIESEL 1990, 174-175· DARCQUE 1998, 349· ALRAM-STERN 2001, 15-21· DEGER JALKOTZY 2003· ALRAM-STERN-DEGER JALKOTZY 2006

ΚΤΙΡΙΟ 2

Περιγραφή: το κτίριο φαίνεται να αποτελείται από δύο χώρους τουλάχιστον: στο εσωτερικό του ανατολικότερου χώρου 1, ήρθαν στο φως τα λείψανα εστίας και στον χώρο 2 βρέθηκε ένας πίθος.

Προσανατολισμός: Βορράς-Νότος

Είσοδος: ?

Διαστάσεις: 7,90 x 4,00 μ. Δύο χώροι (?).

Χρονολόγηση: Μέση ΥΕ ΙΙΙΓ

Ανασκαφικά στοιχεία: ύπαρξη εστίας και θραυσμάτων κεραμικής.

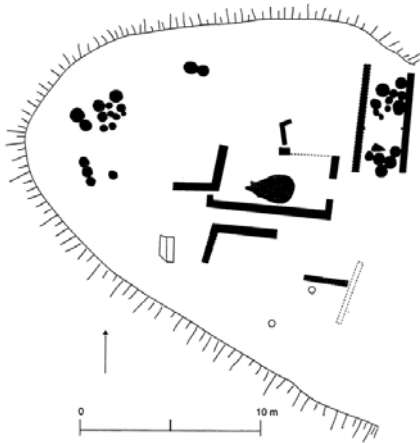
Βιβλιογραφικές αναφορές: ALZINGER 1985, 399-400· HIESEL 1990, 174-175· DARCQUE 1998, 349· ALRAM-STERN 2001, 15-21

ΦΑΣΗ 1β

ΚΤΙΡΙΟ 3

Περιγραφή: το κτίσμα διατηρεί μόνο τη βόρεια και ανατολική εξωτερική τοιχοποιία, η οποία αποτελείται από διπλή οριζόντια σειρά λίθων.

Η καταστροφή που υπέστη οφείλεται πιθανότατα σε πυρκαγιά. Μετά την καταστροφή, το κτίριο επανακατασκευάζεται λίγο βορειότερα, αλλά στην επόμενη αυτή φάση, πιθανότατα προσαρμόστηκε στο νέο του αποθηκευτικό ρόλο.

Κάτοψη: Darcque 1998 (εικ. 2-164), Alzinger 1985, 416, εικ. 3.

Ανασκαφικά στοιχεία: βρέθηκε μεγάλος αριθμός πίθων τοποθετημένων σε ορύγματα στο έδαφος. Μεταξύ των ευρημάτων πρέπει να αναφερθούν θραύσματα ωμού πηλού, που ερμηνεύονται ως αποτμήματα ωμών πλίνθων.

Οργανικά ευρήματα: σπόροι φάβας, σύκα και κριθάρι.

Χρονολόγηση: Μέση ΥΕ III Γ

Βιβλιογραφικές αναφορές: ALZINGER 1985, 403-404·DARCQUE 1998, 350·ALRAM-STERN 2001, 15-21·PAPADOPOULOS 2003, 61-62

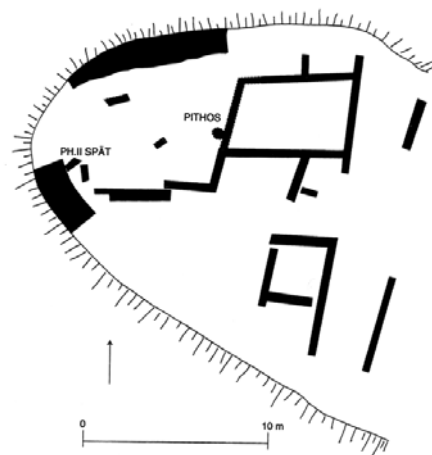
ΚΤΙΡΙΟ 4

Ανασκαφικά στοιχεία: Αποκαλύφθηκαν δεκαέξι (16) περίπου αγγεία σε αποσπασματική μορφή, τα οποία είχαν τοποθετηθεί κατά παράταξη. Στον ίδιο χώρο βρέθηκαν άλλα επτά (7) που έφεραν διακόσμηση. Διαστάσεις : 3,50 x 4,50 μέτρα
Χρονολόγηση: Μέση ΥΕ III Γ

Κάτοψη: Darcque 1998, (εικ. 2-164), Alzinger 1985, 416, εικ. 3.

Βιβλιογραφικές αναφορές: ALZINGER 1985, 404·DARCQUE 1998, 350· ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ 2003, 61-62.

ΦΑΣΗ 2

ΦΑΣΗ 2

ΚΤΙΡΙΟ 5

Περιγραφή: το κτίριο θεμελιώθηκε επάνω στα λείψανα προηγούμενου κτιρίου. Ο κύριος χώρος έχει διαστάσεις 8,00 x 4,00 μέτρα.

Προσανατολισμός: Ανατολή-Δύση

Είσοδος: ?

Διαστάσεις: 14,50 x 9,00 μ. Τουλάχιστον δύο χώροι.

Χρονολόγηση: Μέση ΥΕ ΙΙΙΓ (Προχωρημένη)

Κάτοψη: Darcque 1998 (εικ. 2-165)

Βιβλιογραφικές αναφορές: ALZINGER 1985, 4, ΕΙΚ. 3·ALZINGER 1985, 405-407·DARCQUE 1998, 351·ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ 2003, 61-62.

ΚΤΙΡΙΟ 6

Περιγραφή: το κτίριο καταστράφηκε εν μέρει εξαιτίας της κατασκευής μιας μεταγενέστερης δεξαμενής.

Προσανατολισμός: Βορράς-Νότος

Είσοδος: ?

Διαστάσεις: 7,00 x 3,60. Δύο χώροι.

Χρονολόγηση: Μέση ΥΕ ΙΙΙΓ (Προχωρημένη)

Κάτοψη: Darcque 1998, (εικ. 2-165), Alzinger 1985, 405 εικ. 12.

Αίγιον - ο οικισμός

Το Αίγιο βρίσκεται στη νότια παραλία της Πελοποννήσου, περίπου 40 χιλιόμετρα ανατολικά της Πάτρας, σε μια θέση που εποπτεύει τον κόλπο και τη γόνιμη ενδοχώρα που εκτείνεται πίσω της.

Η σύγχρονη πόλη του Αιγίου (η πόλη περιλαμβάνεται στον Κατάλογο των Πλοίων του Β' βιβλίου της Ιλιάδας με το ίδιο όνομα)¹²⁵ αναπτύσσεται πάνω στην αρχαία πόλη και, ως εκ τούτου, τα ανεσκαμμένα τμήματα είναι διάσπαρτα στην πόλη, ανάμεσα σε αρχαίες κατασκευές αλλά και έτερες σύγχρονων χρόνων. Παρά τις δυσκολίες που προέκυψαν κατά τη διάρκεια των ανασκαφών, που ουσιαστικά είχαν σωστικό χαρακτήρα στο εσωτερικό του πολεοδομικού ιστού, έγινε γρήγορα αντιληπτή η σπουδαιότητα που γνώριζε η θέση κατά τα μυκηναϊκά χρόνια.

Ίχνη προηγούμενων εγκαταστάσεων, που ανάγονται στη Νεολιθική, την ΠΕ και τη ΜΕ περίοδο, είναι παρόντα στο σύγχρονο αστικό δίκτυο. Αν και η πόλη είναι κτισμένη σε μια περιοχή εξαιρετικά σεισμογενή, εντούτοις κατοικήθηκε αδιάκοπα έως σήμερα¹²⁶. Στην πραγματικότητα, η συχνότητα των σεισμικών φαινομένων και η επαναχρησιμοποίηση αρχαίου οικοδομικού υλικού στα νεότερα κτήρια είναι υπεύθυνες για την καταστροφή των αρχαίων κτισμάτων. Επιπλέον η διαρκής κατοίκηση της πόλης του Αιγίου από την προϊστορία μέχρι σήμερα, έχει διαταράξει σε ορισμένες περιπτώσεις την ποιότητα των αρχιτεκτονικών λειψάνων της Υστεροελλαδικής Εποχής.

Η πρόσφατη ανέγερση ενός μουσείου στην πόλη αποτέλεσε ιδανική στέγη για τα ενδιαφέροντα ευρήματα της μυκηναϊκής Εποχής που προέρχονται κυρίως από τις παρακείμενες νεκροπόλεις¹²⁷.

Τα αποτελέσματα των σωστικών ανασκαφών στη ΒΑ ζώνη της πόλης όπου σήμερα βρίσκεται ο ναός της Παναγίας, πιθανολογούν την ύπαρξη στην περιοχή μιας ακρόπολης με τα τυπικά χαρακτηριστικά των μυκηναϊκών ακρόπολεων¹²⁸. Πραγματικά, στην οδό Αριστείδου 2 ήρθαν στο φως στοιχεία εγκατάστασης με συνεχή κατοίκηση σε όλη την περίοδο του Χαλκού¹²⁹.

Η πρωιμότερη κατοίκηση ανάγεται στην ΠΕ ΙΙ³⁰. Η ίδια εγκατάσταση εξακολουθεί να κατοικείται κατά την διάρκεια της Μεσοελλαδικής καθώς επάνω στο ύψωμα βρέθηκαν τα ίχνη μεσοελλαδικού συγκροτήματος, που έφερε στο εσωτερικό ταφές, σύμφωνα με μια συνήθεια αρκετά διαδεδομένη αυτήν την περίοδο¹³¹.

Ο οικισμός καταλαμβάνει μεγαλύτερη έκταση κατά τα μυκηναϊκά χρόνια (ΥΕ ΠΙΑ-Β) μέχρι και την ΥΕ ΙΙΙ Γ¹³², όταν έλαβε χώρα η καταστροφή του, η οποία προκλήθηκε από πυρκαγιά. Πια την τελική φάση (ΥΕ ΙΙΙ Γ) οι μαρτυρίες αρχιτεκτονικής οικιστικής είναι λιγοστές και περιορίζονται σε μια ζώνη του οικισμού που διαπιστώνεται στην οδό Πολυχρονιάδου 8. Εδώ αποκαλύφθηκε και τμήμα του μυκηναϊκού οικισμού, που συνιστά τον αρχαιότερο πυρήνα του οικιστικού συσσωματώματος. Ανάμεσα στα κτίρια που ήρθαν στο φως, ιδιαίτερα αξιόλογο εί-

¹²⁵ Ιλιάδα Β, 574.

¹²⁶ ΠΑΠΑΚΩΣΤΑ 1991.

¹²⁷ ΚΟΛΩΝΑΣ 1999.

¹²⁸ ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΣ 1996, 239.

¹²⁹ ΠΑΠΑΖΟΓΛΟΥ 1984, 95.

¹³⁰ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ 2003, 64-65.

¹³¹ Όπ.π.

¹³² ΠΑΠΑΖΟΓΛΟΥ 1984, σποράδην.

ναί ένα συγκρότημα στον τύπο του μεγάρου, που χρονολογείται στην ΥΕ ΙΙΑ-Β, το βορειοδυτικό τμήμα του οποίου καταστράφηκε από συγκρότημα ρωμαϊκών χρόνων¹³³.

Το μεγαρόσχημο κτίριο (διαστ. 10,50 x 4,50μ.) οργανώνεται σε μικρούς χώρους, που διευθετούνται γύρω από έναν κεντρικό - εξ' ου και ο χαρακτηρισμός του ως μέγαρο. Οι αρχαιολογικές ανασκαφές επιβεβαιώνουν τη συνεχή κατοίκηση της περιοχής, που επεκτείνεται πέρα από το τέλος της Εποχής του Χαλκού, φέρνοντας στο φως ευρήματα των γεωμετρικών χρόνων. Με τον οικισμό αυτό πρέπει να συνδέεται η νεκρόπολη που βρίσκεται σε απόσταση μόλις 500μ.

Οι οικίες που εντοπίζονται στην οδό Πλαστήρα 7 (στο 'Ασυλο Ανιάτων) λειτούργησαν ως τόπος ταφής και κατοίκησης τόσο κατά τη Μέση όσο και την Ύστερη περίοδο του Χαλκού. Επιπλέον κατά τη διάρκεια της Μεσοελλαδικής περιόδου διακρίνουμε θεμελιώσεις οικιών¹³⁴ κατασκευασμένες από ευάριθμους μικρούς ποταμίσιους λίθους ενώ η ανωδομή αποτελούνταν εν γένει από φθαρτά υλικά

Οι οικίες της Μεσοελλαδικής περιόδου καταστράφηκαν από πυρκαγιά και πάνω τους οικοδομήθηκαν οι οικίες της μυκηναϊκής περιόδου, το σχέδιο των οποίων αντιγράφει ουσιαστικά εκείνο των προηγούμενων οικιών.

Κατά την διάρκεια της Ύστεροελλαδικής περιόδου διακρίνουμε δύο φάσεις κατοίκησης, τις οποίες τερματίζουν πυρκαγιές, όπως μπορεί κανείς να υποθέσει από τις μεγάλες ποσότητες αποτεφρωμένων ξύλων που βρέθηκαν και που αρχικά είχαν χρησιμοποιηθεί για την κατασκευή των οικιών.

¹³³ ΠΑΠΑΖΟΓΛΟΥ 1982, 149.

¹³⁴ ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΣ Όπ.π.

ΚΤΙΡΙΟ ΟΔΟΥ ΠΟΛΥΧΡΟΝΙΑΔΟΥ 8

Περιγραφή: το 1982 η Λ. Παπάζογλου φέρνει στο φως μέγαρο διαστ. 8,00 x 4,40μ. και προθάλαμο διαστ. 2,50 x 4,50 μ., που αποδίδονται στην ΥΕ ΙΙ. Γύρω από αυτούς τους δύο χώρους ήταν διευθετημένα άλλα δωμάτια. Σε μια πιο όψιμη φάση, το μέγαρο διαιρέθηκε σε πολυάριθμους, μικρότερους χώρους.

Αμέσως μετά από την εγκατάλειψη του οικισμού, στη θέση οικοδομείται περίβολος που περικλείει τρεις τάφους: μόνο ο ένας από αυτούς ήταν επενδεδυμένος εσωτερικά.

Η καταστροφή του κτιρίου αποδίδεται σε πυρκαγιά κατά την ΥΕ ΙΙΙ περίοδο.

Είσοδος:?

Προσανατολισμός: ?

Διαστάσεις: ο κεντρικός χώρος 8,00 x 4,40 μ· ο προθάλαμος στην πίσω πλευρά 2,50 x 4,50 μέτρα.

Χρονολόγηση: ΥΕ Ι-ΙΙ-ΙΙΙ

Ανασκαφικά στοιχεία: στο εσωτερικό της οικίας βρέθηκαν πήλινα αγγεία και πήλινα ειδώλια πτηνών. Επίσης, μικρά λίθινα και χάλκινα αντικείμενα και ένα περιδέραιο από ημιπολύτιμους λίθους.

Οργανικά ευρήματα: κατάλοιπα σύκων.

Βιβλιογραφικές αναφορές:
ΠΑΠΑΖΟΓΛΟΥ 1982, 149· BCH 114 (1990), 753-754· DARCQUE 1998, 354· ΠΑΠΑΖΟΓΛΟΥ 1998

ΚΤΙΡΙΟ ΟΔΟΥ ΑΡΙΣΤΕΙΔΟΥ 2

Το 1984 στο οικόπεδο ιδιοκτησίας Β. Τσινούκα (στο βορειανατολικό τμήμα της πόλης) ανασκάφηκαν τα λείψανα μυκηναϊκών κτιρίων της ΥΕ ΙΙΙΑ-Γ περιόδου.

Βιβλιογραφικές αναφορές:
ΠΑΠΑΖΟΓΛΟΥ 1984, 94-96· DARCQUE 1998, 354

ΚΤΙΡΙΟ ΟΔΟΥ ΔΩΔΕΚΑΝΗΣΩΝ 4

Στην οδό Δωδεκανήσων ανασκάφηκε κτίριο των μυκηναϊκών χρόνων. Η εκθήση των ανασκαφών είναι σύντομη και δεν δίνονται επαρκείς πληροφορίες.

Βιβλιογραφικές αναφορές: ΠΑΠΑΖΟΓΛΟΥ 1985, 120· DARCQUE 1998, 354

ΚΤΙΡΙΟ ΟΔΟΥ ΠΛΑΣΤΗΡΑ 7

Στην οδό Πλαστήρα (κοντά στο Δημοτικό Άσυλο) αναγνωρίστηκαν τα νότια όρια της ακρόπολης του Αιγίου, επάνω στο λόφο του Γηροκομείου. Το ανεσκαμμένο συγκρότημα βρίσκεται σε μια περιοχή που ήταν σε χρήση όχι μόνο καθόλη την διάρκεια της Εποχής του Χαλκού, αλλά και την αρχαϊκή, κλασική, ελληνιστική, βυζαντινή μέχρι και την περίοδο της Τουρκοκρατίας. Επιπρόσθετα, η θέση χαρακτηρίζεται για τις πολλαπλές χρήσεις της: ειδικότερα χρησιμοποιείται για οικιστικούς σκοπούς μέχρι την Μεσοελλαδική, ταυτόχρονα όμως, καταγράφεται και η ύπαρξη τάφων. Στα Υστεροελλαδικά χρόνια ξεχωρίζουν δύο φάσεις κατοίκησης, το τέλος των οποίων σηματοδοτείται από πυρκαγιά.

Στο εσωτερικό των κτιρίων της μυκηναϊκής εποχής ανευρέθησαν υπολείμματα απανθρακωμένων σύκων.

Βιβλιογραφικές αναφορές:
ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΣ 1990α, 137.

Άραξος - ο οικισμός

Το προϊστορικό τοπίο της ζώνης του Αράξου πρέπει να ήταν πολύ διαφορετικό από το σύγχρονο. Πραγματικά, είναι πολύ πιθανό, κατά τα μυκηναϊκά χρόνια τα όρη του Αράξου να περιβάλλονταν από νερό και οι λίμνες της Λάμιας και της Καλογριάς να ήταν πολύ κοντά στο χωριό Άραξος¹³⁵.

Σε αυτό το στρατηγικό σημείο της Πελοποννήσου, που προβάλλει στον Πατραϊκό κόλπο, είναι ιδιαίτερα φανερά δύο προπύργια. Το Τείχος Δυμαίων (**εικ. 18**), μια θέση οχυρή και στρατηγική, σε υψόμετρο 60 μέτρων, και αυτό στη θέση Βάρδια-Παραλίμνη¹³⁶, μικρού νησιού, που πιθανότατα στα μυκηναϊκά χρόνια ήταν προσβάσιμο από την παραλιακή οδό που ξεκινούσε από τα όρη του Αράξου¹³⁷.

Εικόνα 18. Αεροφωτογραφία του Τείχους Δυμαίων

Στο εσωτερικό του Τείχους Δυμαίων έχουν εντοπιστεί ορισμένα κτίσματα (**εικ. 19**) των μυκηναϊκών χρόνων της ΥΕ ΙΙΙ Β-Γ περιόδου, ασαφούς προορισμού. Μερικά από αυτά, όπως στη Μίδα και την Αιγείρα, στηρίζονται στο εσωτερικό της παρειάς του αμυντικού τείχους¹³⁸. Τα κτίρια ανασκάφθηκαν από τον Ε. Μαστροκώστα κατά τη δεκαετία του '60¹³⁹, αλλά οι δημοσιεύσεις έχουν προκαταρκτικό χαρακτήρα. Πάντως, οι εγκαταστάσεις της Υστεροελλαδικής Εποχής είναι δυσερμηνευτές λόγω της αλλεπάλληλης οικοδόμησης που έλαβε χώρα στο εσωτερικό των κυκλώπειων τειχών.

¹³⁵ DALONGVILLE 2000, 15-16 · ΚΟΛΩΝΑΣ 2008γ.

¹³⁶ Ο Μαστροκώστας το 1962 σημειώνει την ύπαρξη άφθονης μυκηναϊκής κεραμικής στη θέση Παραλίμνη, μαζί με μερικά όστρακα Πρώιμης και Μέσης Χαλκοκρατίας (πρβλ. HOOD

1962, 12). DALONGVILLE 2000, 15.

¹³⁷ DALONGVILLE, όπ.π.

¹³⁸ Archaeology 15 (1962), 134.

¹³⁹ ΜΑΣΤΡΟΚΩΣΤΑΣ 1960-1965.

Εικόνα 19. Τείχος Δυμαίων, τμήμα του οικισμού.

Τα πρώτα ίχνη κατοίκησης της περιοχής ανάγονται στην Ύστερη Νεολιθική περίοδο και συνεχίζουν κατά διαστήματα κατά τη διάρκεια της Πρώιμης και Μέσης Εποχής του Χαλκού¹⁴⁰.

Ο Υστεροελλαδικός οικισμός που συνδέεται με το Τείχος Δυμαίων τοποθετείται πιθανότατα λίγο νοτιότερα στο σύγχρονο χωριό Γκέρμπεσι· ωστόσο, δεν έχουν διεξαχθεί συστηματικές ανασκαφές στη θέση και για το λόγο αυτό δεν είμαστε σε θέση να καθορίσουμε τη φύση των αρχιτεκτονικών λειψάνων στην περιοχή αυτή.

Κατά τη διάρκεια της ΥΕ ΙΙΙ Γ η εγκατάσταση γνωρίζει τη μέγιστη άνθησή της. Δεν υπάρχει άλλο παράδειγμα μυκηναϊκού οχυρού, το οποίο να γνωρίζει τη μεγαλύτερη ανάπτυξη κατά τη μετα-ανακτορική περίοδο και μάλιστα ύστερα από καταστροφή από πυρκαγιά. Ίσως μια περίοδος ιδιαίτερων αναταραχών έφερε στο φως τη στρατηγική δυναμική της θέσης.

ΚΤΙΡΙΟ Α

Περιγραφή: το κτίριο βρίσκεται στα δυτικά της νοτιανατολικής εισόδου. Δεν υπάρχει δημοσιευμένη περιγραφή του.

Διαστάσεις: δεν είναι γνωστές οι διαστάσεις, ο προσανατολισμός και η είσοδος του κτηρίου.

Ανασκαφικά στοιχεία: κεραμική της ΥΕ ΙΙΙ Γ.

Οργανικά ευρήματα: κατάλοιπα σύκων.

Χρονολόγηση: ΥΕ ΙΙΙ Γ

Βιβλιογραφικές αναφορές: ΜΑΣΤΡΟΚΩΣΤΑΣ 1962· DARQUE 1998, 355-356· RIZIO 2010.

¹⁴⁰ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ 2003, 58.

Χαλανδρίτσα - ο οικισμός

Ο μυκηναϊκός οικισμός της Χαλανδρίτσας¹⁴¹ βρίσκεται επάνω στο λόφο Σταυρός. Στη θέση αυτή, πριν την ανακάλυψη της εγκατάστασης, είχε προγραμματιστεί η ανέγερση του Κέντρου Υγείας. Κατά τη διάρκεια των ανασκαφικών εργασιών ήλθε στο φως σε βάθος μόλις 0,40μ., ο μυκηναϊκός οικισμός, η αποκάλυψη του οποίου, αν και επέφερε την διακοπή των εργασιών, δεν απάλλαξε τις κατασκευές από μερική καταστροφή¹⁴². Οι αρχαιολογικές έρευνες διεξήχθησαν κατά τη δεκαετία του '80 υπό τη διεύθυνση του Λ. Κολώνα¹⁴³ και συνεχίστηκαν πρόσφατα κατά τις εργασίες ανάδειξης και ανάπλασης του χώρου.

Η εγκατάσταση της Χαλανδρίτσας (*εικ. 20*) η οποία βρίσκεται σε θέση υπερυψωμένη σε σχέση με την πεδιάδα που την περιβάλλει και από την οποία ήταν δυνατή η εποπτεία όλης της γύρω κοιλάδας συμπεριλαμβανομένης και της πεδιάδας της Τριταίας αλλά και η οπτική επαφή με το Τείχος Δυμνίων στα δυτικά, ανάγεται χρονολογικά στην ΥΕ ΙΙΒ-Γ έως και τον 11ο αι. π.Χ. αν και απαντούν σποραδικά στοιχεία κατοίκησης ήδη από την ΥΕ ΙΙΑ.

Εικόνα 20. Αεροφωτογραφία του οικισμού της Χαλανδρίτσας.

¹⁴¹ ΚΥΠΑΡΙΣΣΗΣ 1928, 110· 1929, 86· 1930, 81· VERMEULE 1960, 5· ÅSTRÖM 1964, 101· HOPE-SIMPSON 1981, (D 38), 91, όπου στις τοποθεσίες Άγιος Βασίλειος και Τρουμπές αναφέρεται η ύπαρξη λαξευτών θαλαμοειδών και κτιστών θαλαμωτών τάφων· ΚΟΛΩΝΑΣ 1985, 136-138· TOUCHAIS 1986, 659·

1987, 535· PARIENTE 1992, 868· ΣΥΡΙΟΠΟΥΛΟΣ 1995, 913, 994, 1096, 1189, 1307, 1375· ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ 2003, 65-66· ΚΟΛΩΝΑΣ - ΓΚΑΖΗΣ 2006, 25 κε.

¹⁴² ΚΟΛΩΝΑΣ 1985, 138.

¹⁴³ Οπ.π.

Εικόνα 21. Χαλανδρίτσα. Αποψη του οικισμού.

Ο οικισμός (εικ. 21) ακολουθεί τη διαμόρφωση του εδάφους και οι δρόμοι στο εσωτερικό του αναπτύσσονται ακτινωτά. Οι τοίχοι των σπιτιών, που αποτελούνται γενικότερα από δύο χώρους, ήταν χτισμένοι με ξερολιθιά, χωρίς εμφανή ίχνη επιχρίματος στο εσωτερικό τους.

Την κεντρική ζώνη του πλατώματος είναι πιθανό να καταλάμβανε μια εκτεταμένη κατασκευή με πολλούς χώρους. Εντούτοις, από ένα τέτοιο κτίριο δεν έχουν απομείνει προφανή ίχνη, καθώς η εγκατάσταση υπέστη σημαντικές βλάβες στην πορεία των εργασιών για την ανέγερση του Κέντρου Υγείας. Οι πιο μεγάλες και καλύτερα διατηρημένες οικίες βρίσκονται στο ΝΑ τομέα του οικισμού, εντός του οποίου είναι δυνατή η διάκριση δύο οικοδομικών φάσεων, χωρίς να υπάρχει κενό μεταξύ τους.

Εκτός από τον παραπάνω τομέα, όπου δεσπόζουν κατάλοιπα κτισμάτων σε πυκνή διάταξη, ο οικισμός εκτείνεται και στα πρηνή του λόφου με τη διαμόρφωση επάλληλων δακτυλίων, προς τα νότια, νοτιοδυτικά και ανατολικά, οι οποίοι ακολουθούν τις υψομετρικές καμπύλες.

Όπως η πλειοψηφία των θέσεων αυτής της περιόδου, η εγκατάσταση της Χαλανδρίτσας κυριαρχεί σε μια ανθηρή αργολική ζώνη και στους δρόμους επικοινωνίας που ακολουθούν σημαντικές ορεινές διαβάσεις.

Εικόνα 22. Ο οικισμός της Χαλανδρίτσας

Το σύνολο των οικιών (*εικ. 22*) που ήρθαν στο φως έχουν τραπεζοειδή κάτοψη με ένα ή δύο χώρους. Επιπλέον δε, ορισμένες κατοικίες διέθεταν και όροφο, όπως αποδεικνύεται από τις βάσεις των στύλων που στήριζαν το πάτωμα του ορόφου. Το ισόγειο λειτουργούσε ως αποθηκευτικός χώρος, αλλά και ως χώρος θέρμανσης, όπως καταδεικνύει η παρουσία αρκετά μεγάλων γωνιακών εστιών. Αναλυτικότερα Τα δωμάτια των κατοικιών είναι αρκετά

Εικόνα 23. Λεπτομέρεια μιας οικιακής εστίας.

ευρύχωρα και παρουσιάζουν σε ορισμένες περιπτώσεις έναν μικρό χώρο προορισμένο για τη φωτιά ή για το μαγείρεμα ο οποίος εντοπίζεται σε γωνίες και είναι πλαισιωμένος από πέτρες. Ανάμεσα στους τοίχους που ήρθαν στο φως, ξεχωρίζει ένα τμήμα ελλειπτικού τοίχου, που δημιουργεί χώρο αψιδωτό και διατηρείται σε ύψος σχεδόν ενός μέτρου (εικ. 24).

Εικόνα 24. Λεπτομέρεια ανεσκαμμένου κτιρίου στη Χαλανδρίτσα.

Οι θεμελιώσεις των κατοικιών αποτελούνται από ακατέργαστες ασβεστολιθικές πέτρες της περιοχής. Ο όροφος, πιθανόν ήταν και αυτός κατασκευασμένος από ξερολιθιά, αν και δεν έχουν απομείνει σαφή ίχνη, λόγω της επαναχρησιμοποίησης του οικοδομικού υλικού.

Η κεραμική που προέρχεται από τον οικισμό δε διακρίνεται για την ιδιαίτερα εκλεπτυσμένη ποιότητά της· πρόκειται για κεραμική, ως επί το πλείστον χονδροειδούς κατασκευής, που χρονολογείται κυρίως στην ΥΕ ΙΙΙΓ και η οποία έρχεται σε αντιπαράθεση με την κεραμική αυτής της περιόδου που βρέθηκε στο νεκροταφείο του οικισμού στη θέση Άγ. Βασίλειος. Επίσης, βρέθηκαν πολυάριθμα λίθινα εργαλεία και υφαντικά βάρη. Σημαντική ήταν και η ανεύρεση ημιτελών σφραγίδων, που φανερώνουν τη λειτουργία εργαστηρίων μικροτεχνίας.

Κάτω από το δάπεδο τεσσάρων κατοικιών ανευρέθησαν παιδικές ταφές μέσα σε λάκκους, οι οποίοι ήταν επενδυμένοι με χαλίκια και καλυμμένοι με λίθινες πλάκες¹⁴⁵.

¹⁴⁵ ΚΟΛΩΝΑΣ 1985, 138· CAVANAGH-MEE 1998, 62.

ΒΟΡΕΙΟΑΝΑΤΟΛΙΚΟ ΚΤΙΡΙΟ

Περιγραφή: το βορειοανατολικό κτίριο αποτελεί το πιο μεγάλο και καλοδιατηρημένο κτίσμα. Με βάση τη στρωματογραφία φαίνεται ότι είναι εφικτή η ανασύνθεση δύο οικοδομικών φάσεων (ΥΕ ΙΙΒ και ΙΙΓ).

Το κατώφλι του κτιρίου παρουσιάζει φυσική ανύψωση και κατά μήκος των τοίχων αναφέρεται η παρουσία καθισμάτων από πέτρες (θρανιά). Επιπλέον, πάντα σε σχέση με τις τοιχοποιίες αποκαλύφθηκαν βάσεις στύλων, επάνω στις οποίες, σύμφωνα με την ερμηνεία του Λ. Κολώνα, στηρίζονταν ξύλινοι στύλοι που υποβάσταζαν έναν ξύλινο όροφο.

Το ισόγειο πρέπει να προοριζόταν για αποθήκευση και θέρμανση, όπως υποδεικνύεται από την παρουσία δύο γωνιακών εστιών. Η κουζίνα θα βρισκόταν σε αφιδωτό πρόσκτισμα έξω από το σπίτι.

Τόσο η ύπαρξη παιδικών τάφων στην οικία όσο και το εξωτερικό αφιδωτό τμήμα, αφήνουν ανοιχτή την υπόθεση να πρόκειται για κτίριο Μεσοελλαδικών χρόνων, που επαναχρησιμοποιήθηκε την περίοδο που ακολούθησε με αρκετές επισκευές και μετατροπές. Σε αυτό συνηγορεί και η ύπαρξη διαταραγμένου μικρού ΜΕ νεκροταφείου στην ίδια την περιοχή του λόφου, όπου εντοπίστηκαν και ερευνήθηκαν δύο κτιστοί θαλαμοειδείς τάφοι, με ευρήματα από τη ΜΕ ΙΙΙ περίοδο.

Παιδικές ταφές που χρονολογούνται στη Μεσοελλαδική περίοδο απαντούν και στο εσωτερικό κατοικιών στις γειτονικές περιοχές της Πάτρας (Παγώνα), Λάππα και Καταρράκτης.

Προσανατολισμός: Ανατολή-Δύση.

Ανασκαφικά στοιχεία: στα ευρήματα περιλαμβάνονται εργαλεία από πυριτόλιθο και κεραμική.

Από τη διαρρύθμιση των οικιών εντύπωση προκαλούν δύο γωνιακές εστίες, ενώ

ανάμεσα στα ευρήματα έχουν διασωθεί και μερικές κεραμίδες.

Χρονολόγηση: ΥΕ ΙΙΒ-Γ.

Η ακρόπολη του μυκηναϊκού οικισμού της Χαλανδρίτσας τοποθετείται λίγο βορειότερα, στην τοποθεσία την επονομαζόμενη Μαλιβαρνό¹⁴⁶.

Βιβλιογραφικές αναφορές: ΚΟΛΩΝΑΣ 1985· ΚΟΛΩΝΑΣ - ΓΑΤΣΗ 1995.

ΚΑΤΑΡΡΑΚΤΗΣ ΑΓΙΟΣ ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ

Περιγραφή: το σπίτι, ορθογώνιας κάτοψης, κτίστηκε κατά τη Μεσοελλαδική περίοδο και επαναχρησιμοποιήθηκε στα μυκηναϊκά χρόνια.

Οι λίθοι που χρησιμοποιήθηκαν για την κατασκευή είναι τετραγωνισμένοι και δομημένοι σε δύο στρώσεις που αντιστοιχούν σε δύο περιόδους χρήσης (Μέση και Ύστερη Χαλκοκρατία).

Οι τοίχοι της μυκηναϊκής περιόδου αποτελούνται από λίθους μικρότερους στο χαμηλότερο τμήμα, σε σχέση με την ανωδομή που είναι μεγαλύτεροι.

Οι μακροί τοίχοι (μεσοελλαδικοί) ονομάστηκαν Α και Δ και χωρίζουν το σπίτι σε δύο ορθογώνιους χώρους.

Κατά τη διάρκεια της δεύτερης οικοδομικής φάσης χτίζονται κάθετα οι εσωτερικοί διαχωριστικοί τοίχοι. Ανάμεσα στους χώρους Α και Α1 ίσως υπήρχε μικρός διάδρομος που οδηγούσε στο ανατολικό δωμάτιο, όπου βρισκόταν και η κύρια είσοδος.

Στο δυτικότερο δωμάτιο είναι εμφανείς ορισμένες βάσεις στύλων που πιθανότατα υποστήριζαν οριζόντους δοκούς, που στηρίζαν με τη σειρά τους τη στέγη. Το δάπεδο ήταν κατά τμήματα επενδυμένο με πλάκες. Επάνω σε αυτό κείτονταν πολυάριθμα όστρακα Μεσοελλαδικής κεραμικής.

¹⁴⁶ Την πληροφορία αυτή οφείλω στον Λ. Κολώνα.

Η είσοδος, σύμφωνα με τον G. Hiesel, βρισκόταν στα δυτικά¹⁴⁹, ενώ ο Θ. Παπαδόπουλος την τοποθετεί στα ανατολικά¹⁵⁰.

Επαναλαμβάνεται η εσωτερική υποδιάρθρωση προϋπαρχόντων χώρων, συνήθως πρακτική κατά τα Υστεροελλαδικά χρόνια.

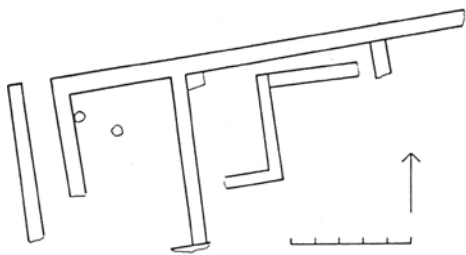
Όπως στη Δρακότρυπα, το λιθόστρωτο που βρέθηκε σε μια γωνιά της κατοικίας θα μπορούσε να υποδηλώνει μια ζώνη, όπου εκτυλίσσονταν συγκεκριμένες δραστηριότητες.

Ο Ν. Ζαφειρόπουλος υποστηρίζει ότι οι θολωτοί τάφοι που βρέθηκαν κοντά στο χωριό Ροδιά, ανήκαν ακριβώς σε αυτήν την εγκατάσταση¹⁵¹. Ωστόσο, η ανασκαφή του συγκεκριμένου τμήματος του οικισμού, δεν έφερε στο φως σύγχρονες προς τους θολωτούς τάφους οικοδομικές φάσεις (ΥΕΙΙ-ΙΙΙΑ).

Προσανατολισμός: Ανατολή-Δύση.

Είσοδος: ?

Διαστάσεις: 17,90 x 7,90 μ. Επιφάνεια περίπου 49 τετ.μ..

Κάτοψη: Hiesel 1990 *εικ.82,106*, Ζαφειρόπουλος, ΠΑΕ 1958, 170, *εικ 2*.

Ανασκαφικά στοιχεία: η οικία ήταν πλακοστρωμένη με λίθινες πλάκες και στο δυτικότερο δωμάτιο πιθανώς υπήρχαν βάσεις ξύλινων δοκών. Τα όστρακα της Υστε-

ροελλαδικής περιόδου είναι λιγοστά, πιθανότατα επειδή σε αυτή τη φάση η περίοδος κατοίκησης ήταν σύντομη. Αντίθετα, ανευρέθηκε σημαντική ποσότητα Μεσοελλαδικής κεραμικής.

Οργανικά ευρήματα: κοντά στις βάσεις των στύλων στο δυτικό δωμάτιο παρατηρήθηκε η παρουσία τέφρας και οστών από ζώα.

Εντός της κατοικίας, μεταξύ των τοίχων Α και Γ, βρέθηκε κιβωτιόσχημος τάφος (διαστ. 0,60 x 0,50μ.), στον οποίο ήταν ενταφιασμένο ένα βρέφος. Τρεις από τις πλευρές του ήταν επενδυμένες με πλάκες. Στο εσωτερικό του βρέθηκαν υπολείμματα περιδεραιού (σαράντα δύο ψήφοι στεατίτη και μία από αχάτη¹⁴⁷). Με βάση τα κτερίσματα ο τάφος χρονολογείται στην ΥΕ ΙΙΒ¹⁴⁸.

Χρονολόγηση: ΜΕ - ΥΕ ΙΙΒ.

Βιβλιογραφικές αναφορές: ΖΑΦΕΙΡΟΠΟΥΛΟΣ 1956, 195, 1957, 114, 1958, 170-172. ÅSTRÖM 1964, 103. ΡΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ 1979, 30-31, 44. HIESEL 1990, 106. ΣΥΡΙΟΠΟΥΛΟΣ 1995, 995, 1096, 1189. DARCQUE 1998, 363-364. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ 2003, 64-65. ΚΟΛΩΝΑΣ β 2008, 14-18.

¹⁴⁷ ΖΑΦΕΙΡΟΠΟΥΛΟΣ 1958, 172

¹⁴⁸ ΡΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ 1979, 60.

¹⁴⁹ HIESEL 1990, 106, όπου παραλείπεται η περιγραφή του τοίχου Δ.

¹⁵⁰ ΡΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ 1979, p. 44.

¹⁵¹ ΖΑΦΕΙΡΟΠΟΥΛΟΣ 1956, 195. DICKINSON 1979, 89.

ΚΑΤΑΡΡΑΚΤΗΣ ΔΡΑΚΟΤΡΥΠΑ

Περιγραφή: στην τοποθεσία Δρακό-τρυπα ήρθαν στο φως θεμελιώσεις που αποδίδονται σε ένα κτίριο. Το σύμπλεγμα αυτό των θεμελιώσεων, που ανήκε σε Μεσοελλαδική εγκατάσταση, διαρθρώνεται σε πολυάριθμες μονάδες, χωρίς φανερή εσωτερική συνάφεια. Δυστυχώς, σήμερα δεν διατηρούνται τα ανεσκαμμένα τμήματα¹⁵². Το μεγαλύτερο δωμάτιο του κτίσματος, που ενδεχομένως είναι και το κύριο, τοποθετείται βορειοδυτικά και έχει μήκος 9,50μ. και πλάτος 7,20μ.. Το δωμάτιο δεν περιορίζεται στα δυτικά, καθώς δεν διατηρήθηκε η δυτική τοιχοποιία, ενώ η βορειοδυτική γωνία του δωματίου πλαισιώνεται από τοιχοποιίες που δημιουργούν μικρό χώρο ορθογώνιας κάτοψης.

Μια κοιλότητα (διαμ. 0,50μ.), που χρησιμοποιήθηκε ως εστία, βρέθηκε προς Ν. μεταξύ της νότιας εξωτερικής τοιχοποιίας του μικρού χώρου που προαναφέρθηκε και του ανατολικού τοίχου του δωματίου που είναι διαμορφωμένο κατά τέτοιο τρόπο ώστε να περικλείει την κοιλότητα. Οι τοίχοι ήταν μεσοελλαδικοί, κατά τον G. Hiesel, που παραλείπει να αναφέρει την εστία που απαντά στο μεγαλύτερο χώρο.

Στα νότια του κύριου χώρου ανοίγεται, ανάμεσα στους τοίχους Μ και Σ ένας μικρός προθάλαμος (βλ. κάτοψη αριθμ. 2).

Ο Θ. Παπαδόπουλος θεωρεί ότι, καθώς η στάθμη των τοίχων Σ, Ρ, Ρ1 ανιχνεύεται σε πιο χαμηλό επίπεδο, αυτοί κατά πάσα πιθανότητα ανήκαν στο αρχικό κτίριο της Μεσοελλαδικής περιόδου.

Στα ανατολικά των χώρων που περιγράφησαν βρίσκεται έτερη σειρά τριών χώρων (3,4,5), οι οποίοι είναι διαταγμένοι κατά μή-

κος και παρουσιάζουν τον ίδιο προσανατολισμό Βορρά-Νότου. Η πρόσβαση στο σύμπλεγμα αυτό πραγματοποιούνταν από τα νοτιοανατολικά του νοτιότερου χώρου (βλ. κάτοψη αριθμ.5) Ένας μικρός τοίχος των Μεσοελλαδικών χρόνων ανασκάφθηκε εντός του δωματίου 4.

Στη νοτιότερη ζώνη του κτιρίου ανοίγεται μια αυλή, στην οποία υπάρχει μια τοιχοποιία αμφίβολης λειτουργίας, η οποία είναι πιθανό να ανήκει σε κάποια άλλη οικοδομική φάση. Στα ανατολικά αυτής της τοιχοποιίας βρέθηκαν τρεις πλάκες ακανόνιστου σχήματος που όριζαν έναν μικρό χώρο (διαστ. 1,20μ. x 0,40μ.), στο εσωτερικό του οποίου βρέθηκαν όστρακα υδρίας και κρατήρα. Οι πλάκες κάλυπταν όλο το δάπεδο ανάμεσα στους τοίχους Γ και Η (ο τελευταίος είναι εξωτερικός τοίχος μηκ. 18,40μ.). Ο Ν. Ζαφειρόπουλος ανάγει χρονολογικά τον τοίχο Η και ό,τι βρίσκεται στα δυτικά του στην Υστεροελλαδική περίοδο. Ο ίδιος προτείνει μια τριμερή διάρθρωση με αυλή, προθάλαμο και κεντρική αίθουσα, που αποτελεί το εν γένει χαρακτηριστικό μοντέλο για την πλειοψηφία των οικιστικών συγκροτημάτων. Οι μεγάλες διαστάσεις του κτίσματος οδηγούν στο συμπέρασμα ότι αυτό δεν είχε μεμονωμένο χαρακτήρα, αλλά ότι ανήκε σε μια εκτεταμένη εγκατάσταση, που δεν έχει ακόμα ανασκαφεί.

Τα ευρήματα μας επιτρέπουν να ισχυριστούμε ότι υπήρχε διαφοροποίηση δραστηριοτήτων στους χώρους του συγκεκριμένου κτίσματος, αναφέρεται μάλιστα και η ύπαρξη χώρου οικιακής λατρείας.

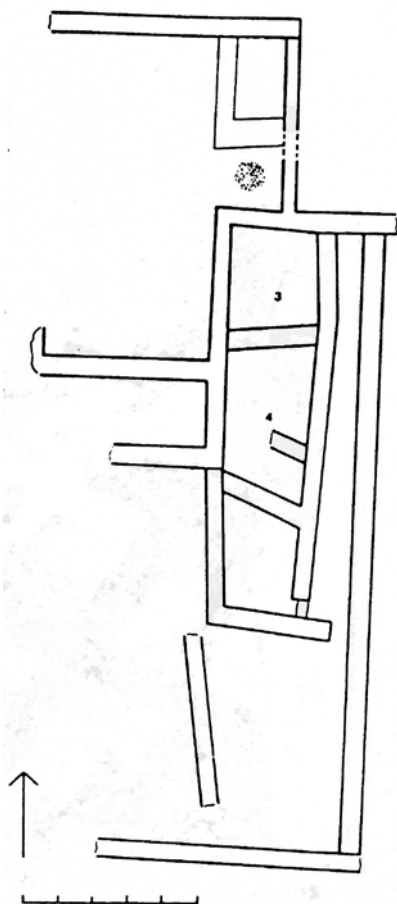
Προσανατολισμός: Βορράς-Νότος

Είσοδος: νότια ή δυτικά

Διαστάσεις: 13,10 x 7,20 μ.

Τουλάχιστον 5 χώροι.

¹⁵² Η πληροφορία μου παραχωρήθηκε ευγενικά από ορισμένους κατοίκους του μικρού χωριού Καταρράκτης. Ο Darque αναφέρει το κτίριο ως μερικώς σωζόμενο, συγκρ. DARCQUE 1998, 359.

Κάτοψη: Hiesel 1990, *εικ.54, 71*, ΖΑΦΕΙΡΟΠΟΥΛΟΣ, ΠΑΕ 1958, 168, *εικ 1*.

Ανασκαφικά στοιχεία: ο λάκκος ανάμεσα στους τοίχους Λ, Ζ, Ε περιείχε άφθονα όστρακα και στάχτες. Στο εσωτερικό των τοίχων Ε-Κ βρέθηκε χειροποίητη Μεσοελλαδική κεραμική ενώ τα ανώτερα στρώματα απέδωσαν μια υδρία και έναν πίθο, που

χρονολογούνται στην Υστεροελλαδική περίοδο.

Η κεραμική είναι θαμπή ερυθρόχρωμη και ο πηλός κίτρινος και καθαρός. Ανευρέθηκε επιπλέον, διακοσμημένη κεραμική αλλά και μινυακή, που μιμείται μεταλλικά σχήματα.

Στην κύρια αίθουσα ανευρέθηκε μια διπλή αξινη και στον πρόδομο ένα δρεπάνι και μια σμίλη από χαλκό, που υποδηλώνουν ότι στο εσωτερικό πραγματοποιούνταν εργαστηριακές δραστηριότητες.

Οργανικά ευρήματα: σε λάκκο που ανασκάφθηκε στα βορειανατολικά της μεγαλύτερης αίθουσας ανευρέθησαν οστά πτηνών. Επιπλέον, οστά βρεφών βρέθηκαν στο εσωτερικό τριών αμφορέων που ήταν παραταγμένοι κατά μήκος του τοίχου «Μ»

Χρονολόγηση: ΜΕ/ ΥΕ ΙΙΑ-ΙΙΙΓ.

Βιβλιογραφικές αναφορές: ΚΥΠΑΡΙΣ-ΣΗΣ 1919, 98· ΑΡ (1955) p.17· (1957), 11· (1958), 10· ΖΑΦΕΙΡΟΠΟΥΛΟΣ 1956, 195· 1957, 185· 1958, 166-170, Ergon (1957) 69· (1958) 139· VERMEULE 1960, 16· ÅSTRÖM 1964, 103· ΡΑΡΑΔΟΡΟΥΛΟΣ 1979, 30· ΗΟΡΕ-SIMPSON 1981 (D 40), 91· ΗΙΕSEL 1990, 70· ΣΥΡΙΟΠΟΥΛΟΣ 1995, 995, 1096, 1189· ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ 2003, 64-65· ΚΟΛΩΝΑΣ 2008β, 14-18.

Πάτρα - ο οικισμός

Από τοπογραφική άποψη στην Πάτρα σημειώνονται οι ίδιες μεταβολές που παρατηρούνται στη θέση του Αιγίου, καθώς και εδώ η σύγχρονη πόλη αναπτύχθηκε πάνω στην αρχαία.

Το 1986, κατά την διάρκεια σωστικών ανασκαφών στο εσωτερικό του πολεοδομικού ιστού της πόλης (εικ. 26), ήρθαν στο φως τα λείψανα εγκατάστασης που ανάγεται χρονολογικά στην Πρώιμη Εποχή του Χαλκού και η οποία συνεχίστηκε και τις επόμενες περιόδους.

Εικόνα 26. Λεπτομέρεια από τον σύγχρονο πολεοδομικό ιστό της πόλης.

Ο R. Hope Simpson υποθέτει την ύπαρξη μιας σπουδαίας μυκηναϊκής εγκατάστασης στους πρόποδες του κάστρου της Πάτρας ή στο ίδιο σημείο όπου όρθώνεται το τελευταίο¹⁵³.

Ο οικισμός της Παγώνας ο οποίος αναπτύσσεται σε πλάτωμα λόφου της πόλης, στα ΒΑ του κάστρου και σε απόσταση μικρότερη των 3χλμ από τη θάλασσα, περιβάλλεται από μια σειρά υψωμάτων όμοιων στην διαμόρφωση. Μεταξύ αυτών η Σαμακιά, η Θέα και η Αρόη, όπου επισημάνθηκαν ήδη από τον αρχαιολόγο Ν. Κυπαρίση¹⁵⁴ νεκροπόλεις, οι οποίες πιθανότατα είχαν σχέση με την εγκατάσταση που εξετάζουμε. Διαδοχικές αυτοψίες του Θ. Παπαδόπουλου δεν κατάφεραν να ανιχνεύσουν τους τάφους που ανέσκαψε ο Ν. Κυπαρίσης¹⁵⁵. Πάντως, η πιο αξιόλογη νεκρόπολη θαλαμοειδών τάφων, είναι αυτή που εντοπίστηκε και ερευνήθηκε στην οδό Γερμανού, με κτερίσματα που χρονολογούνται από την ΥΕ ΙΙΑ ως την ΥΕ ΙΙΙΓ.

Στην τοποθεσία Παγώνα¹⁵⁶ ήρθαν στο φως μερικές κατασκευές οικιστικού χαρακτήρα με ορθογώνιους χώρους (*εικ. 27*), που κατά τα μυκηναϊκά χρόνια γνωρίζουν δύο οικοδομικές φάσεις, οι οποίες αναπτύχθηκαν επάνω σε μια προϋπάρχουσα εγκατάσταση της Μεσοελλαδικής και Πρωτοελλαδικής περιόδου¹⁵⁷. Η Μεσοελλαδική εγκατάσταση γνώρισε μια βίαιη καταστροφή που προκλήθηκε από πυρκαγιά. Η διαμόρφωση του οικισμού προσαρμόζεται σε αυτήν του λόφου πάνω στον οποίο δημιουργείται μια σειρά αντηρίδων για να εμποδιστεί η φυσική ολίσθηση του εδάφους. Η ίδια η οργάνωση του οικισμού δηλώνει μια διάθεση ισοπέδωσης που προοιωνίζει τη βαθμιαία ανάπτυξη της εγκατάστασης. Δυστυχώς, καμιά οικία δεν αποκαλύφθηκε πλήρως, καθώς όλες βρίσκονται κάτω από τις σύγχρονες κατασκευές και για το λόγο αυτό έχουν ύποπτη καταστροφές.

Εικόνα 27. Λεπτομέρεια από την ανασκαφή του οικισμού Παγώνας.

¹⁵³ HOPE-SIMPSON 1981 (D27), 91.

¹⁵⁴ Πρβλ. Κυπαρίσης ΠΑΕ από το 1932 έως το 1937.

¹⁵⁵ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ 1979, 26-ΣΥΡΙΟΠΟΥΛΟΣ 1995, 993.

Ο Θ. Παπαδόπουλος εικάζει την ύπαρξη μυκηναϊκής εγκατάστασης ακριβώς πλησίον του χωριού Θέας, ό.π. 27, θεωρία την

οποία ενστερνίζεται και ο Λ. Κολώνας (πρβλ. ΚΟΛΩΝΑΣ 1996-97, 476). Για τα αποτελέσματα των ανασκαφών στο λόφο βλ.

ΔΕΚΟΥΛΑΚΟΥ 1973-74, 381-382.

¹⁵⁶ Πρβλ. ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ-ΓΑΤΣΗ 2001, σποράδην.

¹⁵⁷ ALRAM STERN 2004, 675.

Κατασκευές οικιστικού χαρακτήρα έχουν εν μέρει ερευνηθεί στην οδό Παγώνας 41, όπου έχουν σημειωθεί ίχνη Μεσοελλαδικών και Υστεροελλαδικών τοίχων.

Στην οδό Χρυσοβιτίσιου 11 αποκαλύφθηκε τμήμα μυκηναϊκού τοίχου, ενώ από την οδό Λιακοπούλου 6 προέρχονται κατάλοιπα μυκηναϊκής οικίας, μερικώς μόνο ανεσκαμμένης και κατεστραμμένης από πυρκαγιά γύρω στην ΥΕ ΙΙΒ περίοδο. Μια άλλη οικία των μυκηναϊκών χρόνων ανευρέθηκε στην οδό Χρυσοβιτίσιου 9, επάνω σε θεμέλια των ΜΕ χρόνων. Τέλος, στην οδό Λυσίου-Μαραγκοπούλου βρέθηκαν τα προς νότον όρια του μυκηναϊκού οικισμού.

Το μεγαλύτερο μέρος της μυκηναϊκής κεραμεικής που συλλέχθηκε κατά τη διάρκεια των αρχαιολογικών ανασκαφών χρονολογείται στην ΥΕ ΙΙΑ-Β. Δεν λείπουν όμως και όστρακα των ΠΕ και ΜΕ χρόνων, που συνιστούν κατοίκηση του χώρου ήδη από την Πρώιμη Εποχή του Χαλκού, από την οποία διασώθηκαν μόνο μερικά αποσπασματικά δάπεδα οικιών και καθόλου θεμέλια.

Εικόνα 28. Χάρτης των μυκηναϊκών θέσεων της Αχαΐας

1. Ορτός
2. Δρέπανο: Ακάρνες
3. Πλατάκι
4. Βούντενη
5. Μπόρτζι
6. Αγία Κυριακή
7. Άνω Συχαινά: Ασπρόχωμα
8. Πάτρα: Οδός Γερμανού
9. Πάτρα: Οδός Σμύρνης & Λασκάρεως
10. Σαμακιά
11. Γηροκομείο
12. Παγώνα
13. Κάστρο Πατρών
14. Κλάους
15. Πετρωτό: Μυγδαλιά
16. Πετρωτό: Γούπατα
17. Πετρωτό: Σκοντρέϊκα
18. Κρήνη: Μελιγρού
19. Κρήνη: Δριμαλείκα
20. Κρήνη: Ζωιτάδα
21. Κρήνη: Άγιος Κωνσταντίνος (θέση Α)
22. Κρήνη: Άγιος Κωνσταντίνος (θέση Β)
23. Θέα: Ροδίστα
24. Θέα: Άγιος Νικόλαος
25. Θέα: Κάστρο
26. Παυλόκαστρο
27. Καλλιθέα: Ραμπαντάνια ή Σπέτζες
28. Καλλιθέα: Λαγανιδιά
29. Άνω Καλλιθέα: Κιβούρι ή Σκαμνιά
30. Οβρυά
31. Άγιος Παντελεήμων
32. Μελίσσια – Δρέσθαινα
33. Μονοδέντρι: Στενωσιά
34. Τσουκαλείκα
35. Αγιοβλαστίτικα
36. Νιφορέϊκα: Βουχώματα
37. Αλισ(σ)ός
38. Καμενίτσα
39. Πουρνάρι
40. Ράχη
41. Τείχος Δυμαίων
42. Γκέρμπεσι
43. Λάπτα
44. Καγκάδι
45. Σωτηρούλα
46. Σπαλιαρέϊκα
47. Καλαμάκι
48. Μιτόπολη: Προφήτης Ηλίας
49. Μιτόπολη: Αγία Βαρβάρα
50. Πόρτες
51. Άνω Σουδενείκα

52. Φλόκα
53. Χαραυγή
54. Πλατανόβρυση
55. Καμίνι
56. Χαλανδρίτσα: Άγιος Βασίλειος
57. Χαλανδρίτσα: Τρουμπές
58. Χαλανδρίτσα: Αγραπιδιές
59. Χαλανδρίτσα: Σταυρός
60. Χαλανδρίτσα: Άγιος Αντώνιος
61. Μοίραλι: Πορί
62. Καταρράκτης: Δρακότρυπα
63. Καταρράκτης: Άγιος Αθανάσιος
64. Καταρράκτης: Άγιος Γεώργιος
65. Πυργάκι
66. Ροδιά
67. Μπουγά – Καρέλα
68. Φαρρές
69. Σταροχώρι
70. Σταροχώρι: Ξηρόκαμπος
71. Βασιλικό
72. Σκούρα
73. Δροσιά
74. Κάστρο Καλαβρύτων
75. Βρυσάρι
76. Κέρτεζη
77. Μάνεσι: Βρωμονέρι
78. Μικρός Ποντιάς
79. Άγιος Βλάσιος
80. Βαρθολομίο
81. Καστριά
82. Λεόντιο: Βραγιάνικα
83. Λεόντιο: Άγιος Ιωάννης
84. Λεόντιο: Κουτρέϊκα
85. Λεόντιο: Άγιος Κωνσταντίνος
86. Ρακίτα
87. Καμάρες: Ξερικό
88. Καμάρες: Παλιόμυλος
89. Αρραβωνίτσα
90. Μάγειρας
91. Αίγιο
92. Κούλουρα: Παλιοκαμάρες
93. Χατζή Τραπεζά
94. Αχλαδιές Αχούρια
95. Νικολείκα
96. Νικολείκα: Άγιος Γεώργιος
97. Κερύνεια
98. Μαμουσιά
99. Δερβένι
100. Ακράτα
101. Αιγείρα

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ - ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

ALCOCK 2004

Alcock S.E.- Cherry J.F. (επιμ.), *Side by Side Survey: Comparative Regional Studies in the Mediterranean World*. Oxford 2004.

ΑΛΕΞΟΠΟΥΛΟΥ 1997

Αλεξοπούλου Α., *Οδός Γερμανού 148-152 (ιδιοκτησία Λεων. Λέγκα)*, *ΑΔ* 47 (1992), Χρονικά, 135.

ALRAM-STERN 2003

Alram Stern E., *Aigeira-Acropolis: the Stratigraphy*, σε DEGER JALKOTZY S.- ZAVADIL M. (επιμ.), *Late Helladic IIIC Chronology and Synchronism*. Proceedings of the international workshop, Wien 2003, 15-21.

ALRAM-STERN – DEGER-JALKOTZY 2006

Alram-Stern E.- Deger-Jalkotzy S. (επιμ.), *Aigeira I. Die mykenische Akropolis*, fasz. 3, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-historische Klasse, Denkschriften, 384. Band, Veröffentlichungen der Mykenischen Kommission, Band 24, Wien.

ALRAM-STERN – NIGHTINGALE 2007

Alram-Stern E.-Nightingale G. (επιμ.), *Keimelion. Elitenbildung und elitärer Konsum von der mykenischen Palastzeit bis zur homerischen Epoche, Akten des internationalen Kongresses vom 3. bis 5. Februar 2005 in Salzburg*, *DenkschrWien* 350 = Veröffentlichungen der Mykenischen Kommission 27, Wien.

ALZINGER 1985

Alzinger W., *Aigeira-Hyperesia und die Siedlung Phelloë in Achaia*. Österreichische Ausgrabungen auf der Peloponnes 1972-1983. Teil. I: Akropolis, *Klio* 67, 389–451.

ÅSTRÖM 1964

Åström P., *Mycenaean Pottery from the Region of Aigion, Oph.Ath.* 5 (1964), 89-110.

ΒΑΣΙΛΟΓΑΜΒΡΟΥ 1998

Βασιλογάμβρου Α., *Πρωτοελλαδικό νεκροταφείο στο Καλαμάκι Ελαιοχωρίου-Λουσιικών Αχαΐας*, Πρακτικά του Ε' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών, Άργος – Ναύπλιο 6-10 Σεπτεμβρίου 1995, τόμος Β, Αθήνα 1998, 366-399.

ΒΑΣΙΛΟΓΑΜΒΡΟΥ 2000

Βασιλογάμβρου Α., *Υστεροελλαδικές επιμετάσεις σε πρωτοελλαδικό νεκροταφείο στο Καλαμάκι Ελαιοχωρίου-Λουσιικών Αχαΐας*, RIZAKIS A.D. (επιμ.) *Αρχαϊκό Τοπίο II. : Δύμη και Δυμαία Χώρα*. ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ 29, Αθήνα 2000, 43-64.

BETTELLI 2002

Bettelli M., *Italia meridionale e mondo miceneo. Ricerche su dinamiche di acculturazione e aspetti archeologici, con particolare riferimento ai versanti adriatico e ionico della penisola italiana*, Peroni R. (a cura di), *Grandi contesti e problemi della Protostoria italiana*, 5, Firenze 2002.

ΒΙΚΑΤΟΥ 2009

Βικάτου Ο., *Το Μυκηναϊκό νεκροταφείο της Αγίας Τριάδας Ηλείας (αδ. διδ. διατριβή, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων)*.

BLACKMAN

Blackman D.J., *Archaeology in Greece 1996-97*, *AR* 43,1-125.

BLACKMAN 1997

Blackman D.J., *Archaeology in Greece 1997-98*, *AR* 44, 1-128.

BLACKMAN 1998

Blackman D.J., *Archaeology in Greece 1998-99*, *AR* 45,1-124

BLACKMAN 1999

Blackman D.J., *Archaeology in Greece 1999-2000*, *AR* 46,3- 151.

BLACKMAN 2000

Blackman D.J., *Archaeology in Greece 2000-2001*, *AR* 47,1-144.

BLACKMAN 2001

Blackman D.J., *Archaeology in Greece 2001-2002*, *AR* 48, 1-115.

BON 1946

Bon P., *Chronique des fouilles et des découvertes archéologiques en Grèce*, *BCH* 70, 631.

BORGNA-CASSOLA GUIDA 2004

Borgna E.- Cassola-Guida P., *Note sui modi e sulla natura dello scambio tra Italia peninsulare e mondo egeo alla fine dell' età del bronzo*, *ASAtene* 82 (2004), 149-180.

BORGNA-CASSOLA GUIDA 2009

Borgna E.- Cassola-Guida P. (a cura di), *Dall' Egeo all' Adriatico: organizzazioni sociali, modi di scambio e interazione in età postpalaziale (XII-XI sec. a.C.) / From the Aegean to the Adriatic: Social Organisations, Modes of Exchange and Interaction in Postpalatial Times (12th-11th B.C.)*, *Atti del Seminario internazionale (Udine, 1-2 dicembre 2006) / International Workshop (Udine, December 1st-2nd 2006)*, *Studi e ricerche di protostoria mediterranea* 8, Roma.

ΓΙΑΛΟΥΡΗΣ 1963

Γαλιούρης Ν., Αρχαιότητες Αχαΐας- Ηλείας, ΑΔ 17 (1961- 62), 105-107.

CAVANAGH-MEE 1998

Cavanagh W.G.-Mee C., A Private Place: Death in Prehistoric Greece, SIMA 125, Jonsered 1998.

CHERRY 1994

Cherry J.F., Regional Survey in the Aegean: The new wave (and after), στο KARDULIAS P.N. (επιμ.), Beyond the Site: Regional Studies in the Aegean Area, Lanhan, Maryland: University Press of America (1994), pp.91-112.

CLINE 2010

Cline E.H. (επιμ.), The Oxford Handbook of Bronze Age Aegean, Oxford 2010.

COURBIN 1954

Courbin P., Chronique des fouilles et des découvertes archéologiques en Grèce en 1953, BCH 78 (1954), 95-157.

DALONGEVILLE 1992

Dalongeville R., L' Achaïe occidentale. Présentation physique, RIZAKIS A.D. (επιμ.), Paysage d'Achaïe I. Le Bassin du Peiros et la plaine occidentale. ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ 15, Αθήνα 1992, 37-58.

DALONGEVILLE 2000

Dalongeville R., L' Achaïe: Une région aux paysages fragile et instable, in RIZAKIS A.D. (επιμ.). Αχαϊκό Τοπίο II.: Δύμη και Δυμαία Χώρα. ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ 29, Αθήνα 2000, 11-20.

DARCQUE 1998

Darcque P., L' architecture domestique mycénienne, Thèse pour le doctorat d' état. Paris (1998).

DARCQUE 2005

Darcque P., L' habitat mycénien. Forme set Fonctions de l' espace bâti en Grèce continentale à la fin du II millénaire avant J.-C, Athènes- Rome 2005.

DAUX 1956

Daux G., Chronique des fouilles et des découvertes archéologiques en Grèce en 1958, BCH 80, 219-360.

DAUX 1959

Daux G., Chronique des fouilles et des découvertes archéologiques en Grèce en 1958, BCH 83, 617-868.

DAUX 1960

Daux G., Chronique des fouilles et des découvertes archéologiques en Grèce en 1959, BCH 84, 602.

DAUX 1968

Daux G., Chronique des fouilles et des découvertes archéologiques en Grèce en 1967, BCH 92, 1002-1045.

DAUX 1969

Daux G., Chronique des fouilles et des découvertes archéologiques en Grèce en 1968, BCH 93, 966-1024.

DEGER-JALKOTZY 1985

Deger-Jalkotzy S., Die mykenische Siedlung von Aigeira, Klio 67, 398-409.

DEGER-JALKOTZY 1991

Deger-Jalkotzy S., Zum der Verlauf der Periode SH IIIC in Achaia, in RIZAKIS A. (επιμ.), Achaia und Elis in der Antike, ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ 13, Αθήνα 1991, 19-29.

DEGER-JALKOTZY 2003

Deger-Jalkotzy S., Stratified Pottery Deposits from the Late Helladic IIIC Settlement at Aigeira-Achaia, στο DEGER-JALKOTZY- ZAVADIL (Επιμ.) 2003, 53-75.

DEGER-JALKOTZY-ZAVADIL 2003

Deger-Jalkotzy S.-Zavadil M. (επιμ.), LH III C Chronology and Synchronisms I. Proceedings of the International Workshop Held at the Austrian Academy of Sciences at Vienna, May 7th and 8th, 2001, DenkschrWien 310 = Veröffentlichungen der Mykenische Kommission 20 gemeinsam mit SCIEM 2000, Wien.

DEGER-JALKOTZY-ZAVADIL 2007

Deger-Jalkotzy S.-Zavadil M. (επιμ.), LH III C Chronology and Synchronisms II. LH III C Middle. Proceedings of the International Workshop Held at the Austrian Academy of Sciences at Vienna, October 29th and 30th, 2004, DenkschrWien 362 = Veröffentlichungen der Mykenischen Kommission 28 gemeinsam mit SCIEM 2000, Wien.

DEGER-JALKOTZY-BÄCHLE 2009

Deger-Jalkotzy S., Bächle A.E. (επιμ.), LH III C Chronology and Synchronisms III. LH III C Late and the Transition to the Early Iron Age, Proceedings of the International Workshop held at the Austrian Academy of Sciences at Vienna, February 23rd and 24th, 2007, DenkschrWien 384 = Veröffentlichungen der Mykenischen Kommission 30 gemeinsam mit SCIEM 2000, Wien.

ΔΕΚΟΥΛΑΚΟΥ 1971

Δεκουλάκου Ι., Αίγιον. Νεκροταφείον, ΑΔ 26, Χρον. Β1, 175-185.

ΔΕΚΟΥΛΑΚΟΥ 1973-74

Δεκουλάκου Ι., Θέα Πατρών, ΑΔ 29, Χρον. Β1, 381-382.

DICKINSON 1979

Dickinson O.P.T.K.- Hope Simpson R., A Gazetteer of Aegean Civilisation in the Bronze Age, vol. I: The Mainland and the Islands, SIMA 52, Göteborg.

DESBOROUGH 1964

Desborough V.R.A., The Last Mycenaean and their Successors, Oxford 1964.

EDER 2003

Eder B., Patterns of contact and communication between the regions south and north of the Corinthian Gulf, LH IIIC, Β' Διεθνές Διεπιστημονικό Συμπόσιο, Η περιφέρεια του Μυκηναϊκού κόσμου. 26-30 Σεπτεμβρίου, Λαμία 1999, Αθήνα 2003, 37-54.

EDER 2006

Eder B., The World of Telemachus: Western Greece 1200-700 BC, στο DEGER JALKOTZY-LEMOS 2006, 549-580.

EDER 2007

Eder B., Im Spiegel der Siegel: die nördlichen und westlichen Regionen der Griechenlands in Spannungsfeld der mykenischen Paläste, στο ALRAM STERN-NIGHTINGALE 2007, 81-124.

GALLOU 2004

Gallou Ch., More than little perishers: Child burials and the living society in Mycenaean Greece, Ethnographisch-Archäologische Zeitschrift 45, (2004), 365-375.

GIANNOPOULOS 2008

Giannopoulos Th.G., Die letzte Eliten der mykenischen Welt. Achaia in mykenischer Zeit und das Phänomen der Krieger-bestattungen im 12.-11 Jahrhundert v. Chr. (Universitätsforschung zur prähistorischen Archäologie 152), Bonn.

GODART-SACCONI 1999

Godart L.- Sacconi A., La géographie des états Mycéniens, CRAI (1999), 527- 547.

GRECO 2002

Greco E. (), Gli Achei e l' identità etnica degli Achei in Occidente, Atti del convegno internazionale di studi, Paestum 23-25 Febbraio 2001 (Tekmeria 3).

ΖΑΦΕΙΡΟΠΟΥΛΟΣ 1956

Ζαφειρόπουλος Ν., Ανασκαφικά έρευνα εις περιφέρεια Φαρών Αχαΐας, ΠΑΕ 1956, 193-201.

ΖΑΦΕΙΡΟΠΟΥΛΟΣ 1957

Ζαφειρόπουλος Ν., Ανασκαφή Φαρών, ΠΑΕ 1957, 114-117.

ΖΑΦΕΙΡΟΠΟΥΛΟΣ 1958

Ζαφειρόπουλος Ν., Ανασκαφή εν Φαραίς, ΠΑΕ 1958, 167-176.

HIESEL 1990

Hiesel G., Späthelldische Hausarchitektur. Studien zur Architekturgeschichte des Griechischen Festlandes in der späten Bronzezeit. Mainz.

HODDER 1986

Hodder I., Reading the Past. Current approaches to interpretation in Archaeology. Cambridge University Press 1986.

HOOD 1961

Hood M.S.F., Archaeology in Greece 1960-61, in JHS pp.3-35.

HOOD 1962

Hood M.S.F., Archaeology in Greece, 1961-62, JHS 82, 3-31.

HOPE SIMPSON 1965

Hope Simpson R., A Gazetteer and Atlas of Mycenaean Sites, Londra (1965).

HOPE-SIMPSON 1986

Hope-Simpson R., Mycenaean Greece, Park Ridge, New Jersey (1986).

JUNG-MOSCHOS-MEHOFFER 2008

Jung R.- Μόσχος Ι. -Mehofer M., Φονεύοντας με τον ίδιο τρόπο: Οι ειρηνικές επαφές για τον πόλεμο μεταξύ δυτικής Ελλάδας και Ιταλίας κατά τη διάρκεια των όψιμων μυκηναϊκών χρόνων, 85-107. στο Πολιτισμική Αλληλογονιμοποίηση Νότιας Ιταλίας και Δυτικής Ελλάδας Μέσα από την Ιστορία, στα πρακτικά συνεδρίου Πανεπιστημίου Πατρών, Σ. Α. ΠΑΪΠΕΤΗΣ - Χ. ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ (επιμ.) 2008.

JUNG 2009

Jung R., Pirates of the Aegean: Italy – the East Aegean – Cyprus at the End of the Second Millennium BC, στο CYPROUS AND THE EAST AEGEAN, Intercultural contacts from 3000 to 500 BC, an International Symposium held at Pythagoreion, Samos, October 17th - 18th 2008, Nicosia 2009, KARAGEORGHIS – ROUKA (eds), 72-93.

JUNG κ.ά., υπό έκδοση

Jung R.- Moschos I. -Mehofer M. (επιμ.), Krieg und Frieden zwischen Italien und Westgriechenland. Importe und Einflüsse aus Italien im mykenischen Achaia, in Ätolien und auf Kefalonia, Wien – Patras, υπό έκδοση.

ΚΑΖΑΚΟΥ 1996

Kazakou M., (επιμ.), Α' Αρχαιολογική Σύνοδος Νότιας και Δυτικής Ελλάδας, Πρακτικά, Πάτρα 9-12 Ιουνίου 1996, Αθήνα.

ΚΟΛΩΝΑΣ 1985

Κολώνας Λ., Χαλανδρίτσα, ΑΔ 40 (1985), Χρον. Β1, 136-138.

ΚΟΛΩΝΑΣ 1990

Κολώνας Λ., Σκέψεις για την προϊστορική Πάτρα. Αιγιάλιος (;), στο Τόμος τιμητικός για τον Τριανταφύλλου, τ.Α', Πάτρα 1990, 473-476.

ΚΟΛΩΝΑΣ 1993

Κολώνας Λ., Βούντενη, θέση Αμυγδαλιά, ΑΔ 43 (1988), Χρον. Β1, 168-170.

ΚΟΛΩΝΑΣ 1995

Κολώνας Λ., Βούντενη, θέση Αμυγδαλιά, ΑΔ 44 (1989), Χρον. Β1, 129-131.

ΚΟΛΩΝΑΣ 1995α

Κολώνας Λ., Βούντενη, θέση Αμυγδαλιά, ΑΔ 45 (1990), Χρον. Β1, 131.

ΚΟΛΩΝΑΣ 1996

Κολώνας Λ., Βούντενη, ΑΔ 46 (1991), Χρον. Β1, 146-147

ΚΟΛΩΝΑΣ - ΓΚΑΖΗΣ 1996

Κολώνας Λ. - Γκαζής Μ., Ο Μυκηναϊκός οικισμός της Χαλανδρίτσας: Νεότερα στοιχεία, στα πρακτικά της Α' Αρχαιολογικής Συνόδου Νότιας και Δυτικής Ελλάδος, Πάτρα 9-12 Ιουνίου 1996, Αθήνα 2006, 25-30.

ΚΟΛΩΝΑΣ - ΧΡΙΣΤΑΚΟΠΟΥΛΟΥ 1996

Κολώνας Λ. - Χριστακοπούλου Γ., Μιτόπολη, ΑΔ 51 (1996), Χρον. Β1, 235-237.

ΚΟΛΩΝΑΣ 1996-97

Κολώνας Λ., Νεότερη Μυκηναϊκή τοπογραφία της Αχαΐας, Πρακτικά Ε' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών. Άργος- Ναύπλιο 6-10 Σεπτεμβρίου 1995, τομ.Β', Αθήνα 1996-7, 468-496.

ΚΟΛΩΝΑΣ 1997

Κολώνας Λ., Βούντενη, ΑΔ 47 (1992), Χρον. Β1, 140-141.

ΚΟΛΩΝΑΣ 1998

Κολώνας Λ., Βούντενη. Ένα σημαντικό μυκηναϊκό κέντρο τής Αχαΐας. Αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Ρέθυμνο 1998.

ΚΟΛΩΝΑΣ 1998α

Κολώνας Λ., Μουσείο Αιγίου, Αθήνα 1994

ΚΟΛΩΝΑΣ-ΜΟΣΧΟΣ 1999

Κολώνας Λ.-Μόσχος Ι., Πόρτες, ΑΔ 49 (1994), Χρον. Β1, 230- 231.

ΚΟΛΩΝΑΣ-ΜΟΣΧΟΣ 2000

Κολώνας Λ.-Μόσχος Ι., Πόρτες, ΑΔ 50 (1995), Χρον. Β1, 217-218.

ΚΟΛΩΝΑΣ 2000

Κολώνας Λ., Μυκηναϊκές εγκαταστάσεις στην ορεινή Δυμαία χώρα, RIZAKIS. (επ.) Αχαϊκό Τοπίο ΙΙ.: Δύμη και Δυμαία Χώρα. ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ 29, Αθήνα 2000, 93-98.

ΚΟΛΩΝΑΣ - ΓΑΤΣΗ 2000

Κολώνας Λ.- Γάτση Μ., Χαλανδρίτσα. Θέση Σταυρός, ΑΔ 50 1995, Χρον. Β1, 216-217.

ΚΟΛΩΝΑΣ 2001

Κολώνας Λ., Ηλειακή Πύλος, στο ΜΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ-LEON V. (επ.), Forschungen in der Peloponnes. Akten des Symposions anlässlich der Feir 100 Jahre Österreichisches Archäologisches Institut Athen. Athen 5.3-7.3.1998, Αθήνα 2001, 257-262.

ΚΟΛΩΝΑΣ 2008α

Κολώνας Λ., Βούντενη. Μια σημαντική εγκατάσταση της Μυκηναϊκής Αχαΐας, ΤΑΠ, Αθήνα 2008.

ΚΟΛΩΝΑΣ 2008β

Κολώνας Λ., Δίκτυο επισκέψιμων Μυκηναϊκών οικισμών και νεκροταφείων Επαρχίας Πατρών, ΤΑΠ, Αθήνα 2008.

ΚΟΛΩΝΑΣ 2008γ

Κολώνας Λ., Τείχος Δυμιαίων, ΤΑΠ, Αθήνα 2008.

ΚΥΠΑΡΙΣΣΗΣ 1999

Κυπαρίσσης Ν. Φαραί Αχαΐας: ΑΕ 1920, ΑΕ 1919, 98-99.

ΚΥΠΑΡΙΣΣΗΣ 1925

Κυπαρίσσης Ν., Ανασκαφάι Κάτω Γουμενίτσης Καλαβρύτων, ΠΑΕ 1925, 43-47.

ΚΥΠΑΡΙΣΣΗΣ 1926

Κυπαρίσσης Ν., Ανασκαφάι Κάτω Γουμενίτσης Καλαβρύτων, ΠΑΕ 1926, 130-131.

ΚΥΠΑΡΙΣΣΗΣ 1927

Κυπαρίσσης Ν., Ανασκαφάι Κάτω Γουμενίτσης Καλαβρύτων, ΠΑΕ, 1927, 52.

ΚΥΠΑΡΙΣΣΗΣ 1928

Κυπαρίσσης Ν., Ανασκαφή μυκηναϊκού νεκροταφείου εν Αγ. Βασιλείω Χαλανδρίτσης Αχαΐας, ΠΑΕ 1928, 110-119.

ΚΥΠΑΡΙΣΣΗΣ 1929

Κυπαρίσσης Ν., Ανασκαφή μυκηναϊκών νεκροταφείων Δήμου Φαρών Αχαΐας εν Αγ. Βασιλείω Χαλανδρίτσης και Μιτοπόλει, ΠΑΕ 1929, 86-91.

ΚΥΠΑΡΙΣΣΗΣ 1930

Κυπαρίσσης Ν., Ανασκαφαί μυκηναϊκών νεκροταφείων της Αχαΐας, in ΠΑΕ 1930, 81-88.

ΚΥΠΑΡΙΣΣΗΣ 1931

Κυπαρίσσης Ν., Ανασκαφαί εν Γουρζουμίση αρχαίας Αχαΐας, ΠΑΕ 1931, 71-73.

ΚΥΠΑΡΙΣΣΗΣ 1932

Κυπαρίσσης Ν., Ανασκαφαί εν Γουρζουμίση αρχαίας Αχαΐας, ΠΑΕ 1932, 57-61.

ΚΥΠΑΡΙΣΣΗΣ 1933

Κυπαρίσσης Ν., Ανασκαφή μυκηναϊκών νεκροταφείων αρχαίας Αχαΐας, ΠΑΕ 1933, 90-93.

ΚΥΠΑΡΙΣΣΗΣ 1936

Κυπαρίσσης Ν., Ανασκαφαί εν αρχαία Αχαΐα, ΠΑΕ 1936, 70-71.

ΚΥΠΑΡΙΣΣΗΣ 1937

Κυπαρίσσης Ν., Μυκηναϊκά νεκροταφεία αρχαίας Αχαΐας, ΠΑΕ 1937, 84-93.

ΚΥΠΑΡΙΣΣΗΣ 1938

Κυπαρίσσης Ν., Μυκηναϊκά νεκροταφεία αρχαίας Αχαΐας, ΠΑΕ 1938, 118-119.

ΚΩΤΣΑΚΗ 1993

Κωτσάκη Μ., Άνω Σουδενίκα, ΑΔ 43 (1988), Χρονικά, 168.

ΜΑΝΤΖΑΝΑ 2000

Μαντζάνα Χ., Επιφανειακές αρχαιολογικές έρευνες στην Ηλεία, στο Πρακτικά του Ε' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών, 319-340.

ΜΑΣΤΡΟΚΩΣΤΑΣ 1960

Μαστροκώστας Ε., Περιοχή Αχαΐας, ΑΔ 16, Χρον. Β1, 144-145.

ΜΑΣΤΡΟΚΩΣΤΑΣ 1961-62

Μαστροκώστας Ε., Περιοχή Αχαΐας, ΑΔ 17, Χρον. Β1, 129-32.

ΜΑΣΤΡΟΚΩΣΤΑΣ 1962

Μαστροκώστας Ε., Ανασκαφαί Τείχους Δυμαίων, ΠΑΕ 1962, 127-133.

ΜΑΣΤΡΟΚΩΣΤΑΣ 1963

Μαστροκώστας Ε., Ανασκαφαί Τείχους Δυμαίων, ΠΑΕ 1963, 93-98.

ΜΑΣΤΡΟΚΩΣΤΑΣ 1964

Μαστροκώστας Ε., Ανασκαφαί Τείχους Δυμαίων, ΠΑΕ 1964, 60-67.

ΜΑΣΤΡΟΚΩΣΤΑΣ 1965

Μαστροκώστας Ε., Ανασκαφαί Τείχους Δυμαίων, ΠΑΕ 1965, 121-136.

ΜΑΣΤΡΟΚΩΣΤΑΣ 1965α

Μαστροκώστας Ε., Αρχαιότητες και μνημεία Αχαΐας, ΑΔ 20 (1965), Χρον. Β1, 220-227.

ΜΑΣΤΡΟΚΩΣΤΑΣ 1967

Μαστροκώστας Ε., Πάτρα, ΑΔ 22 (1967), Χρον. Β1, 213-214.

ΜΑΣΤΡΟΚΩΣΤΑΣ 1968

Μαστροκώστας Ε., News from Achaia, AAA 1 (1968), 136-138.

ΜΕΛΕ 2002

Μελε Α., Gli Achei da Omero all'età arcaica, GRECO E. (επ.), L'Acaia e l'identità etnica degli Achei d'Occidente, Tekmeria 3, Paestum 2002, 67-93.

ΜΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ-ΛΕΟΝ 1998

Mitsopoulos-Leon V. (επ.), Forschungen in der Peloponnes Akten des Symposions anlässlich der Feier "100 Jahre Österreichisches Archäologisches Institut Athen", Athen 5.3-7.3.1998, Athen.

ΜΟΣΧΟΣ 1997

Μόσχος Ι., Πόρτες, ΑΔ 52, Χρον. Β1, 292.

ΜΟΣΧΟΣ 1998

Μόσχος Ι., Πόρτες, ΑΔ 53, Χρον. Β1, 268-269.

ΜΟΣΧΟΣ 2007

Μόσχος Ι., Η περιοχή των Πρόννων και η ανατολική ακτή της Κεφαλλονιάς πριν από την ιστορία. Τοπογραφία της νήσου, κατάλογος των θέσεων και συμπεράσματα, in Congress for Letters, History and Folklore of Pronnoi Region (Poros, 8-11 September 2005), Poros-Cephalonia 2007, pp.227-324.

ΜΟΣΧΟΣ 2000

Moschos I., Prehistoric Tumuli at Portes in Achaia. First Preliminary Report, PoDIA III, 9-49.

ΜΟΣΧΟΣ 2002

Moschos I., Western Achaia during the LH IIIC Period. Approaching the latest excavation evidence, GRECO E. (επ.), L'Acaia e l'identità etnica degli Achei d'Occidente, Tekmeria 3, Paestum 2002, 15-41.

ΜΟΣΧΟΣ 2007

Moschos I., Οι Μυκηναίοι στην Αχαΐα / Mycenaean in Achaea, Φαίδιμος 1, Περιοδική έκδοση της Εταιρείας Μελετών Μυκηναϊκής Αχαΐας, Πάτρα 2007.

MOSCHOS 2009

Moschos I., Western Achaea During the Succeeding LH III C Late Period – The Final Mycenaean Phase and the Submycenaean Period, στο DEGER-JALKOTZY – BÄCHLE 2009, 235-288.

MOSCHOS 2009a

Moschos I., Evidence of Social Re-organization and Reconstruction in Late Helladic IIIC Achaea and Modes of Contacts and Exchange via the Ionian and Adriatic Sea, στο BORGNA – CASSOLA - GUIDA 2009, 345-414.

ΜΟΣΧΟΣ 2010, υπό έκδοση

Μόσχος Ι., Αχαΐα. Ιστορικό και αρχαιολογικό περίγραμμα. Προϊστορικοί χρόνοι, στον τόμο ΜΕΛΙΣΣΑ, (επιμ. Α. Βλαχόπουλος), υπό έκδοση, 2010.

ΝΤΑΡΛΑΣ 1985

Ντάρλας Α., Παλαιολιθικά ευρήματα από το Καλαμάκι Αχαΐας, ΑΔ 40, 194-206.

ΝΤΑΡΛΑΣ 2000

Ντάρλας Α., Η Δυτική Αχαΐα στην Παλαιολιθική Εποχή, in RIZAKIS (επ.). Αχαϊκό Τοπίο II. :Δύμη και Δυμαία Χώρα. ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ 29, Αθήνα 2000, 33-42.

ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ 1977

Παπαδόπουλος Θ., Πάτρα. Καλλιθέα, Έργον (1976), 96-98.

ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ 1980

Παπαδόπουλος Θ., Καλλιθέα Πατρών, Λαγανιδιά, Έργον (1979), 29-30.

ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ 1991

Παπαδόπουλος Θ., Καλλιθέα Πατρών, ΠΑΕ 143 (1988), 32-36.

ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ 1994

Παπαδόπουλος Θ., Ανασκαφή Κλάους Πατρών, ΠΑΕ 146 (1991), 79-84.

ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ 1995

Παπαδόπουλος Θ., Ανασκαφή Κλάους και Καλλιθέα Πατρών, ΠΑΕ 147 (1992), 52-59.

ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ 2002

Παπαδόπουλος Θ., Καλλιθέα Πατρών Λαγανιδιά, Έργον 49 (2002), 37.

ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ 2002

Παπαδόπουλος Θ. – Κοντορλή-Παπαδοπούλου Λ.,

Προϊστορική Αρχαιολογία Δυτικής Ελλάδας Ιόνιων Νησιών, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων 2003.

PAPADOPOULOS 1976

Papadopoulos Th., Excavation at Aigion, 1970, SIMA XLVI, Göteborg 1976.

PAPADOPOULOS 1978

Papadopoulos Th., Some unpublished mycenaean objects from Vrysarion (Kato Goumenitsa) in Achaea, BSA 73, 173 -178.

PAPADOPOULOS 1979

Papadopoulos Th., Mycenaean Achaea, BAR 55 International Series, Göteborg 1979.

PAPADOPOULOS 1991

Papadopoulos Th., Achaea's role in the Mycenaean World, στο ΡΙΖΑΚΗΣ Α.Δ. (επ.), Αρχαία Αχαΐα και Ήλιδα, Ανακοινώσεις κατά το Πρώτο Διεθνές Συμπόσιο, Αθήνα 19-21 Μαΐου 1989, ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ 13, 1991, 31-36.

PAPADOPOULOS 1999

Papadopoulos Th., Warrior-Graves in Achaean Mycenaean Cemeteries, in LAFFINEUR R. (επ.), Polemos, Le contexte guerrier en Egée à l' Age du Bronze. Aegaeum 19 (Liège) 1999, 267-274.

ΠΑΠΑΖΟΓΛΟΥ 1982

Παπάζογλου-Μανιουδάκη Λ., Ανασκαφικές εργασίες, Αίγιο, ΑΔ 37, 149-150.

ΠΑΠΑΖΟΓΛΟΥ 1984

Παπάζογλου-Μανιουδάκη Λ., Ανασκαφικές εργασίες, Αίγιο, ΑΔ 39 (1984), 94-98.

ΠΑΠΑΖΟΓΛΟΥ 1985

Παπάζογλου-Μανιουδάκη Λ., Ανασκαφικές εργασίες, Πάτρα, ΑΔ 40 (1985), 116-120.

ΠΑΠΑΖΟΓΛΟΥ 1985

Παπάζογλου-Μανιουδάκη Λ., A mycenaean warrior's tomb at Krini, near Patras, BSA 89 (1994), 171-200.

ΠΑΠΑΖΟΓΛΟΥ 1999

Παπάζογλου-Μανιουδάκη Λ., Πήλινα και χάλκινα της Πρώιμης Μυκηναϊκής Εποχής από την Αχαΐα. Β' Διεθνές Διεπιστημονικό Συμπόσιο, Η περιφέρεια του Μυκηναϊκού κόσμου. 26-30 Σεπτεμβρίου, Λαμία 1999, Αθήνα 2003, 269-283.

ΠΑΠΑΖΟΓΛΟΥ 1999a

Παπάζογλου-Μανιουδάκη Λ., Εισηγμένη κεραμική στους μυκηναϊκούς τάφους της Πάτρας, ZERNER C. (ed.), Wace and Blegen: Pottery as Evidence for Trade in the Aegean Bronze Age 1939-1989. Proceedings of the International Conference, Amsterdam 1993, 209-215.

ΠΑΠΑΖΟΓΛΟΥ 2003

Παπάζογλου-Μανιουδάκη Λ., Ο θολωτός τάφος του Πετρωτού Πατρών. Τα πρώτα στοιχεία της έρευνας. Β' Διεθνές Διεπιστημονικό Συμπόσιο, Η περιφέρεια του Μυκηναϊκού κόσμου. 26-30 Σεπτεμβρίου, Λαμία 1999, Αθήνα 2003, 433-441.

ΠΑΠΑΚΩΣΤΑ 1991

Παπακώστα Λ., Παρατηρήσεις σχετικά με την τοπογραφία του αρχαίου Αιγίου, ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ 13, Αθήνα 1991, 235-240.

ΠΑΠΑΠΟΣΤΟΛΟΥ 1978

Παπαποστόλου Ι., Αρχαιότητες και μνημεία της Αχαΐας, ΑΔ 33, 79-102.

ΠΑΠΑΠΟΣΤΟΛΟΥ 1981

Παπαποστόλου Ι., Ανασκαφικές εργασίες. Νομός Αχαΐας, ΑΔ 36, 157-172

PARIENTE 1992

Pariante A., Chronique des fouilles et des découvertes archéologiques en Grèce en 1991, BCH 116, 868-874.

PASCHALIDIS-Mc GEORGE 2010

Paschalidis K.- Mc George P.J.P., Life and Death in the Periphery of the Mycenaean World at the End of the Late Bronze Age: The Case of the Achaea Klaus Cemetery, στο BORGNA – CÀSSOLA-GUIDA 2009, 79-113.

ΠΕΤΡΙΤΑΚΗ 1988

Πετριτάκη Μ., Νόμος Αχαΐας. Ανασκαφικές εργασίες, ΑΔ 43 (1988), Χρον. Β1, 163-166.

ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΣ 1988

Πετρόπουλος Μ. Πετρωτό. Θεση Γούπατα, ΑΔ 44 (1989), 132.

ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΣ 1990

Πετρόπουλος Μ., Αρχαιολογικές έρευνες στην Αχαΐα, Τόμος τιμητικός για τον Κ. Τριανταφύλλου Α', Πάτρα 1990, 495-537.

ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΣ 1990α

Πετρόπουλος Μ., Σαμακιά, Άγιον, ΑΔ 45 (1990), Χρον. Β1, 136-137.

ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΣ 1991

Πετρόπουλος Μ., Τοπογραφικά της χώρα των Πατρών, RIZAKIS A. (επ.), Αρχαία Αχαΐα και Ηλεία Ανακοινώσεις κατά το Πρώτο Διεθνές Συμπόσιο, Αθήνα 19-21 Μαΐου 1989, ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ 13, 249-258.

ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΣ 1994

Πετρόπουλος Μ., Αγροικίες Πατραϊκής, MENDONI, DOUKELLIS (επ.), Structures rurales et sociétés antiques. Actes du colloque de Corfou. Paris (1994), 405-424.

ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΣ 1994α

Πετρόπουλος Μ., Πετρωτό, ΑΔ (1994) 49, 231.

ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΣ 1995

Πετρόπουλος Μ., Κάτω Καστρίτσι. Ορτός, ΑΔ 50 (1995), Χρον. Β1, 218-219.

ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΣ 1996

Πετρόπουλος Μ., Τσουκαλέικα-Λόφος Αχλάδα, ΑΔ 51 (1996), 238-239.

ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΣ 2000

Πετρόπουλος Μ., Μυκηναϊκό νεκροταφείο στα Σπαλαρέϊκα των Λουσικών, RIZAKIS A.D.(επ.), Αρχαίο Τοπίο ΙΙ: Δύμη και Δυμαία Χώρα. ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ 29, Αθήνα 2000, 65-92

ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΣ 2001-2002

Πετρόπουλος Μ., Η Αρχαία Μεσάτις της Πάτρας, Πρακτικά του έκτου διεθνούς συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών, Τρίπολη 24-29 Σεπτεμβρίου 2000, Αθήνα 2001-2002, 399-422.

RIZAKIS-PETROPOULOS 1994

Rizakis A.D.- Petropoulos M., Settlement Patterns and Landscape in the coastal Area of Patras. Preliminary Report, JRA 7 (1994), 183-207.

RIZAKIS 2002

Rizakis Ath. D., Le Paysage achéen: methode d'approche et études préliminaire, Paysage d'Achaïe I. Le Bassin du Peiros et la plaine occidentale. ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ 15 (1992), 21-33.

RIZAKIS 2002α

Rizakis A.D., L'Achaïe péloponnésienne: structure spatiale et géographie historique GRECO E. (επ.), L'Acaïa e l'identità etnica degli Achei d'Occidente, Tekmeria 3, Paestum 2002, 43-66.

RIZIO 2004

Rizio A., "L'architettura domestica Tardoelladica: gli studi sul tema e le prospettive di ricerca", σε MARAZZI M. (επιμ.), Centro studi del Mediterraneo preclassico. Studi e ricerche I. ed. Suor Orsola Benincasa, Napoli.

RIZIO 2006

Rizio A., "Στοιχεία συνέχειας και αλλαγής της χωροταξικής διάρθρωσης στην Πελοπόννησο στην Ύστερη Εποχή του Χαλκού, Πρακτικά του Ζ' διεθνούς συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών, Πύργος-Γαστούνη-Αμαλιάδα, 11-17 Σεπτεμβρίου 2005, τ.Α', 303-309. Αθήνα.

RIZIO 2008

Rizio A., Gli insediamenti nel Peloponneso nord-occidentale alla luce delle scoperte nell'area nord-occidentale", σε MENOZZI O. DI MARZIO M.L.-

FOSSATARO D. (επιμ.), SOMA 2005, Proceedings of the IX Symposium on Mediterranean Archaeology (Chieti, Italy, 24-26 February 2005), Oxford 2008, 398- 402.

RIZIO 2010

Rizio A., Contesti abitativi nel Peloponneso in epoca micenea. Le evidenze in Acaia, Argolide, Corinzia ed Elide. Quaderni della ricerca scientifica. Εκδ. Università degli Studi Suor Orsola Benincasa, Napoli, υπό έκδοση.

RIZIO υπό έκδοση

Rizio A., “Lo sviluppo degli insediamenti nel Peloponneso nord-occidentale nel periodo post-palaziale. Alcune riflessioni sulle recenti scoperte archeologiche in Acaia”, στο MAZARAKIS-AINIAN (ed.), The “Dark Ages” Revisited. An International Conference in Memory of W.D.E. Coulson, Volos 14-17 June 2007.

ΣΑΜΨΩΝ 1986

Σάμψων Α., Προϊστορική κατοίκησης στην περιοχή Καλαβρύτων, Πρακτικά του Β΄ Τοπικού Συνεδρίου Αχαϊκών Σπουδών, Αθήνα 1986, 33-39.

ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ-ΓΑΤΣΗ - ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΣ 1989

Σταυροπούλου-Γάτση Μ.- Πετρόπουλος Μ., Χαλανδρίτσα Πατρών, ΑΔ 44, Χρον. Β1 (1989), 134-136.

ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ-ΓΑΤΣΗ 1991

Σταυροπούλου-Γάτση Μ., Χαλανδρίτσα, ΑΔ 46 (1991), Χρον. Β1, 147.

ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ-ΓΑΤΣΗ 1993

Σταυροπούλου-Γάτση Μ., Χαλανδρίτσα. Θέση Αγ. Βασίλειος, ΑΔ 48 (1993), Χρον. Β1, 123.

ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ-ΓΑΤΣΗ 1994

Σταυροπούλου-Γάτση Μ., Χαλανδρίτσα, ΑΔ 49 (1994), Χρον. Β1, 234.

ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ-ΓΑΤΣΗ 1995

Σταυροπούλου-Γάτση Μ., Χαλανδρίτσα. Θέση Αγ. Βασίλειος, ΑΔ 50 (1995), Χρον., Β1, 217.

ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ-ΓΑΤΣΗ 1999

Σταυροπούλου-Γάτση Μ., Νομός Αχαΐας, συνοικία Παγώνα, Πάροδος ΔΖ51 (ιδιοκτησία Βασιλακόπουλου), ΑΔ 54 (1999), Χρον., Β1, 250-252.

ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ-ΓΑΤΣΗ 2001

Σταυροπούλου-Γάτση Μ., Ο οικισμός της Εποχής του Χαλκού στην Παγώνα της Πάτρας, MITSOPOULOS-LEON V. (επ.), Forschungen in der Peloponnes. Akten des Symposions anlässlich der Feir 100 Jahre Österreichisches Archäologisches Institut Athen. Athen 5.3-7.3.1998, Αθήνα (2001), 28-38.

ΣΥΡΙΟΠΟΥΛΟΣ 1995

Συριόπουλος Κ., Η Προϊστορική Κατοίκησης της Ελλάδος και η Γέννησις του Ελληνικού Έθνους, Αθήνα 1995.

TOUCHAIS 1985

Touchais G., Chronique des fouilles et des découvertes archéologiques en Grèce en 1984, BCH 109, 759-862.

TOUCHAIS 1986a

Touchais G., Chronique des fouilles et des découvertes archéologiques en Grèce en 1985, BCH 110, 695-699.

TOUCHAIS 1987

Touchais G., Chronique des fouilles et des découvertes archéologiques en Grèce en 1986, BCH 111, 535-536.

TOUCHAIS 1999

Touchais G., Chronique des fouilles et des découvertes archéologiques en Grèce en 1999, BCH 123, 700-710.

ΧΡΙΣΤΑΚΟΠΟΥΛΟΥ-ΣΩΜΑΚΟΥ 2010

Χριστακοπούλου Σωμάκου Γ., Μυκηναϊκό νεκροταφείο Μιτόπολης Αχαΐας, Φαίδιμος 2, περιοδική έκδοση της Εταιρείας Μελετών Μυκηναϊκής Αχαΐας, Πάτρα 2010.

VERMEULE 1960

Vermeule E., The Mycenaean in Acaia, AJA 64, 1-20.

WHITLEY 2005

Whitley J., Archaeology in Greece 2004-2005, AR 2005, 1-118.

ΕΙΔΙΚΕΣ ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

αδ.	αδημοσίευτος/η
Α.Ε.Β.	Αριθμός Ευρητηρίου Βούντενης
αρ.	αριθμός
βάθ.	βάθος
βάσ.	βάση
βλ.	βλέπε
διάμ.	διάμετρος
διαστ.	διαστάσεις
διδ.	διδακτορική
Ε.Α.Μ.	Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, Κατάλογος
εικ.	εικόνα
επιμ.	επιμέλεια
κ.ά.	και άλλα, και άλλοι
κ.ε.	και εξής
κεφ.	κεφάλαιο
κλίμ.	κλίμακα
κοιλ.	κοιλιά
κ.σ.	και συνεργάτες
μ.	μέτρα
Μ.Α.	Μουσείο Αιγίου, Κατάλογος
ΜΕ	Μεσοελλαδική
μήκ.	μήκος
ΜΜ	Μεσομινωϊκή
Μ.Π.	Μουσείο Πατρών, Κατάλογος πήλινων
Μ.Π.Α.	Μουσείο Πατρών, Κατάλογος λίθινων
Μ.Π.Μ.	Μουσείο Πατρών, Κατάλογος μικροτεχνίας
όπ.π.	όπως παραπάνω
πάχ.	πάχος
ΠΕ	Πρωτοελλαδική
περ.	περίπου
περιδ.	περιδέραιο
πίν.	πίνακας
ΠΛ	Παλαιολιθική
πλ.	πλάτος
πρβλ.	παράβαλλε
σ.	σώμα
σελ.	σελίδα
σημ.	σημείωση
σσ.	σελίδες
στ.	στίχος
σχ.	σχέδιο
σχετ.	σχετικό/ά
σωζ.	σωζόμενο
τ.	τόμος
τρ.	τρήμα
ΥΕ	Υστεροελλαδική
ΥΚ	Υστερη Κυπριακή
ΥΜ	Υστερομινωϊκή
υποσ.	υποσημείωση
ύψ.	ύψος
χείλ.	χείλος
χλμ.	χιλιόμετρα

